

591978292

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

Vagn Dybdahl

Industri-
foreningen
i København

1888-1910

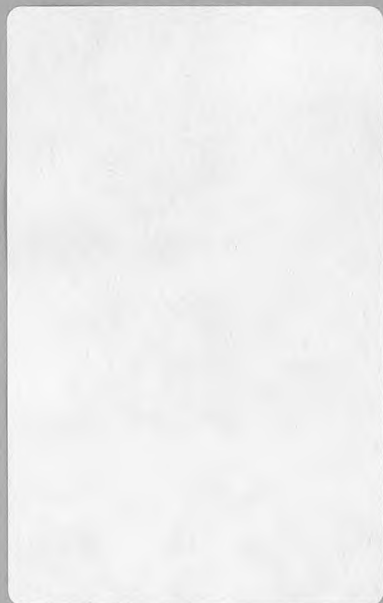
09.606 DY

RHB

09,606

Dy

A. D. 1891

INDUSTRIFORENINGEN I KØBENHAVN

VAGN DYBDAHL

INDUSTRIFORENINGEN
I KØBENHAVN 1888-1910

09.606 3m.

EH

INDUSTRIFORENINGEN
I KØBENHAVN 1888-1910

VAGN DYBDAHL

INDUSTRIFORENINGEN I KØBENHAVN 1888-1910

STANDPUNKTER OG VIRKE

UDGIVET AF ERHVERVSARKIVET

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS 1970

Særtryk af
Erhvervshistorisk årbog 1970

Omslag:
Tegning af M. Nyrop i
Industriforeningens arkiv;
tegningens tænkte anvendelse
ukendt

Copyright © by Vagn Dybdahl 1970

ISBN 87 504 0237 4

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

INDHOLD

Situationen 1888-90	7
Mænd og synspunkter	10
Kunstindustrimuseet 13. - Harald Bing som formand 17. - Nyrop og Fraenckel, formænd i en overgangs- tid 22.	
Virksomhed	24
Lokaler og dagligliv 24. - Bibliotek 25. - Foredrag 25. - Forevisninger 26. - Tidsskrifter 27.	
Den lille Industri	30
Præmiering og udstilling 32. - Synet på stordriften 35.	
Den tekniske undervisning	37
Den første håndværkerundervisning 37. - Videregående undervisning 39. - Teknikum 40. - Statens tilskud 41. Industriforeningens aftenskole i forretningsforhold 44. - Industriforeningen og Teknologisk Institut 44. - Gun- nar Gregersen og den tekniske husmand 46.	

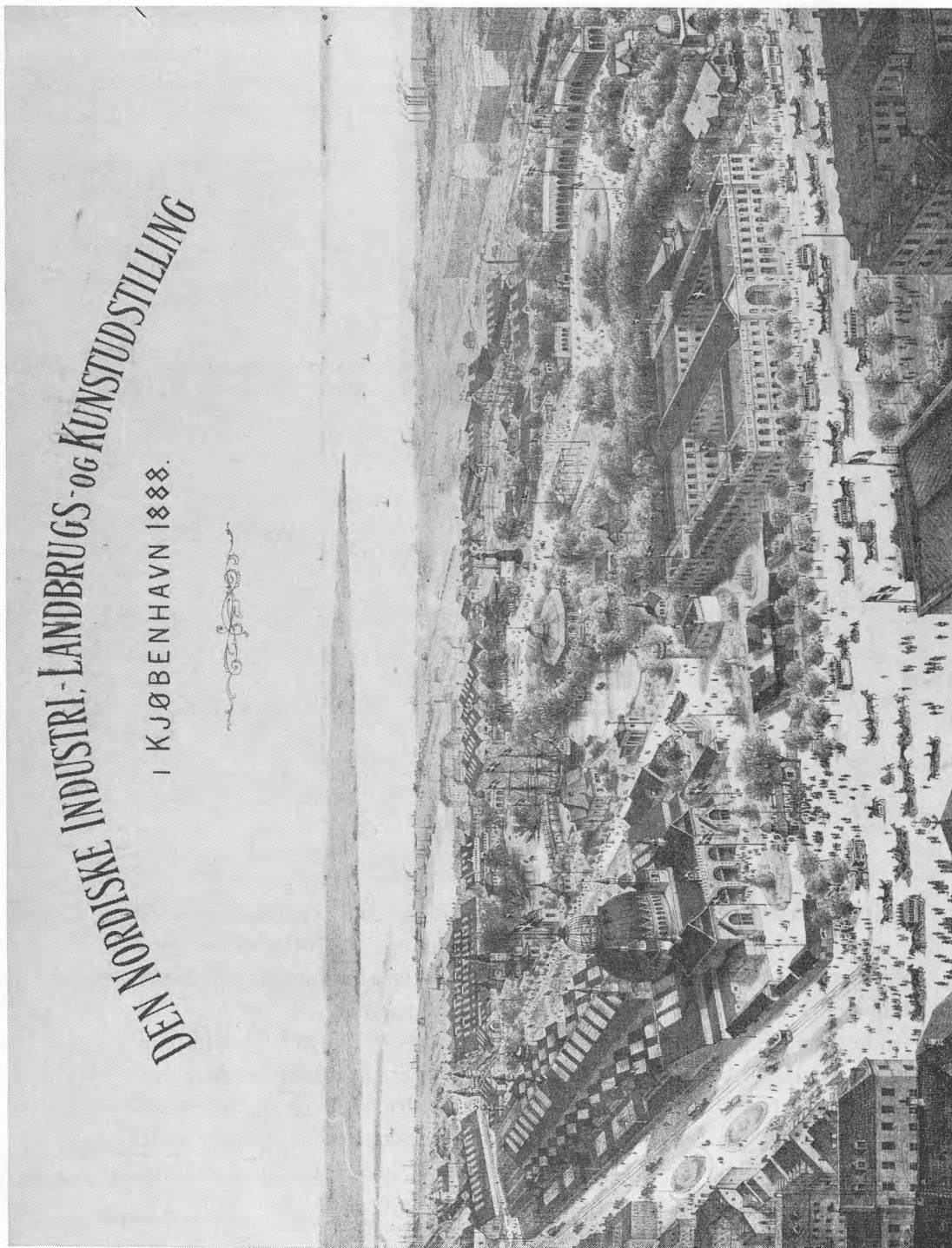
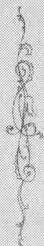

Fra Industriforeningens gamle vestibule.

PER – den ene af spidsborgerne på »Kristian Firtal« i »Genboerne« – var med i mange foreninger. Han remser dem op: »... Og så er jeg i Læseforeningen, og så er jeg i Industriforeningen!« »Er du også i Industriforeningen?« spørger den anden og får svaret: »Ja naturlig. .«

Industriforeningen i København var blevet oprettet i 1838¹. Den fik hurtigt mange medlemmer, der faldt i tre kategorier: håndværksmestre, embedsmænd og mænd fra liberale erhverv, og for det tredje de få industridrivende i hovedstaden. Den første gruppe var den talrigeste; men de to andre formulerede foreningens politik, der gik ud på at udvikle en dansk industri. Industriforeningen var derfor også førende i den opinion, der skabte næringsfrihedsloven i 1857.

DEN NORDISKE INDUSTRI- LANDBRUGS- OG KUNSTUDSTILLING
I KJØBENHAVN 1888.

Vue over udstillingen 1888.

Billedet er som souvenir trykt på et tækklæde. — Til venstre, hvor omtrent nu rådhuset ligger, er der udstillingsbygninger, til højre ligger den firfløjede bygning, som i 1888 var udstillingens hovedbygning. Bygningens arkitekt var Vilhelm Klein, som arkitekt.

Efter denne indsats trådte det erhvervspolitiske i baggrunden i Industriforeningen. Foreningen virkede derefter mere alment for industriens og håndværkets fremme – man følte i øvrigt ikke noget skel mellem håndværk og industri. Udadtil manifesterede virksomheden sig navnlig i, at foreningen arrangerede større og mindre udstillinger; her var højdepunktet den store nordiske udstilling i 1888. Både på den og i Danmarks afdelinger på verdensudstillingerne indtog kunstindustrien fra 1870'erne og århundredet ud en fremskudt plads².

Kunstindustriens fremme var blevet foreningens linie. Foreningens formand fra 1883, Philip Schou, der selv var direktør for Alumina og Den kgl. Porcelainsfabrik, havde den grundopfattelse, at Danmark ikke havde mulighed for at blive et egentligt industriland. Landets ringe størrelse og manglende råstoffer var store hindringer for en sådan udvikling, og selv om de lod sig overvinde, og »skønt vort lands beliggenhed snarest må betegnes som gunstig for selv en stor industriel udvikling, så er vort folk næppe egnet dertil med sin bløde karakter og sit ret magelige temperament, vant som det er til let at finde føden på vore frugtbare sletter«. Man måtte derfor sætte alt ind på at udvikle kunstindustrien, så den blev af verdensrang og kunne afsættes uden for landets grænser.

I arbejdet for kunstindustrien var Industriforeningens sekretær, Camillus Nyrop penneføreren. Han, der var jurist og håndværkerhistoriker, var blevet sekretær i foreningen i 1876 og fortsatte på denne plads frem til 1894. Under vekslende bestyrelser og formænd var han den egentlig ledende mand og foreningens administrator.

Industriforeningens mere almene sigte betød også, at den ikke fik en plads mellem de mange erhvervsorganisationer, der begyndte at gøre sig gældende i sidste fjerdedel af 19. århundrede. I 1879 stiftedes Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk (nu Håndværksrådet), en sammenslutning af landets håndværkerforeninger³. Indtil 1888 var Industriforeningens formand også født formand for Fællesrepræsentationen; men derefter blev lovene ændret, og i 1889 valgtes fabrikant Axel Meyer til formand. Nu blev Fællesrepræsentationen til en slagkraftig erhvervsorganisation, der førte håndværkernes sag. I de første år var indsatsen navnlig koncentreret om at få næringsloven ændret, således at industrien blev stækket for derved at beskytte håndværket. Disse bestræbelser slog fejl; men de måtte naturligvis slå døninger ind over Industriforeningen.

Industriforeningen var det eneste, de industridrivende havde, der kunne være deres organisation. Det var en stor forening; dens medlemstal havde været ubrudt stigende fra 3.805 i 1870 til 5.867 i 1887, og den havde en for-

Philip Schou.

Industriforeningens formand 1883-90; f. 1838, d. 1922. Selv var han professionel industridrivende, mens ellers mange af industriens pionerer enten kom fra handelen eller håndværket. I 1862 blev han cand. polyt. og overtog 1868 fajancefabrikken »Alumina«, som han fra 1882 drev sammen med Den kgl. Porcelainsfabrik. I sine virksomheder levede han op til den idé, han virkede for: højnelse af kunstindustrien som den bedst egnede for dansk eksport erhverv.

Foto i Industrirådet.

mue på 564.000 kr. ⁴. Det var imidlertid, som nævnt, ikke en forening af industrifolk ⁵. I stigende grad var en del af de mænd, der blev ledende, dog klar over, at foreningen måtte blive en industriens organisation. De var imod håndværkernes næringslovspolitik; men de var samtidig på det rene med, at den største del af befolkningen måtte være for håndværkerne, også fordi de var de mange og de små. Af den grund blev det ledende for Industriforeningens folk at arbejde hen mod, at håndværket eller den lille industri kunne finde en naturlig plads i det nye, industrialiserede samfund. Dette satte sit præg på deres standpunkter og virke.

Mænd og synspunkter

De mænd, der førte Industriforeningen gennem de vanskelige brydningsår, repræsenterede ikke den type, som udgjorde det store flertal i foreningen.

Formandsrækken ser således ud:

Philip Schou	1883-90
Carl Michelsen	1890-98
Harald Bing	1898-1905
Camillus Nyrop	1905-07
Robert A. Fraenckel	1907-10

De to sidste var nærmest ledere af »forretningsministerier« i en overgangsperiode, mens de tre første stod som udtryk for bestemte programpunkter. Alle tre hørte de til hovedstadens toneangivende bourgeoisie, havde en fremtrædende erhvervsposition og sad inde med høj faglig, kunstnerisk og almen dannelse. Philip Schou havde som kunstindustriens talsmand haft et virkeligt industrielt program, og udstillingen 1888 stod som den ydre kulmination af dette ⁶. Da han fratrådte, manglede kun oprettelsen af et kunstindustrimuseum, for at hans program var virkeliggjort. Under efterfølgeren lykkedes dette, ligesom den kunstindustrielle strømning stadig gjorde sig gældende og fik varig betydning, men derimod ikke blev den danske industris redning. Udviklingen blev i stedet præget af den tekniske storindustri; Michelsens og Bings forståelse af dette, skulle netop blive deres skæbne i foreningen.

Carl Michelsen tilhørte Industriforeningens »fødselsaristokrati«. Hans fader havde taget livligt del i foreningens liv, og en farbroder havde i 1838 været blandt dens stiftere ⁷. Selv var Carl Michelsen håndværker; efter at være blevet student i 1872 fik han forretningsmæssig uddannelse i bankierhusene G. A. Gedalia & Co. i København og Istel Frères i Paris ⁸. I 1876 overtog Michelsen den fædrene sølvsmiede, som han yderligere udviklede ikke mindst i kunstnerisk henseende; det var således en mand med en solid forretningsmæssig uddannelse og med praktisk indseende netop i kunstindustrielle forhold, der overtog ledelsen af Industriforeningen, hvor han havde indledt sin bane først i 1880'erne med forskellige tillidshverv og, som nævnt, i 1890 valgtes til formand.

Med en lignende baggrund mødte fabrikant Harald Bing, der samme år valgtes til næstformand. Også han hørte af fødsel til foreningens aristokrati, idet hans farbroder, fabrikejer M. H. Bing i årene 1868-71 var formand for Industriforeningen ⁹. Til at føre den kunstindustrielle linie videre var han lige så velskikket som Michelsen, idet han siden 1885 havde været direktør for Bing og Grøndahls porcelænsfabrik. På den anden side repræsenterede han også, om ikke just den nye storindustri så dog den moderne forretningstype. Hans fædrene firma H. J. Bing & Søn var den første forretning i København af stormagasintypen; i 1840'erne og 50'erne var »Bing« (på hjørnet af Pilestræde og Kronprinsensgade) stedet, hvor alle måtte hen,

»hvad enten de skulle bruge en stålpen eller et taffelur, klosetpapir . . . eller oliemalerier«. Til dette kom, at »Bing« udfoldede en betydelig forlagsvirksomhed, var medstifter af Ferslews litografiske anstalt og satte Culmsee i stand til at drive papirfabrikken; endelig deltog de også i grundlæggelsen af Christianshavns Dampmølle og i Rudolph Puggaards rederivirksomhed¹⁰. I 1853 grundlagde firmaets ejere, M. H. Bing og J. H. Bing – den sidste var Harald B.'s fader – porcelænsfabrikken; dens tekniske leder var Frederik Grøndahl (død 1856), hvis navn stadig blev bevaret i firmaet Bing & Grøndahl, som efter begyndelsesårenes vanskeligheder tog et betydeligt opsving, særlig i perioden 1870-80; forretningen i Pilestræde blev ophævet i 1885¹¹.

Denne omfattende økonomiske virksomhed var Harald Bings sociale baggrund. Den udvidedes yderligere gennem familiebånd til en række førende handelshuse i hovedstaden¹². Selv fik han en solid teknisk uddannelse både hjemme og i Frankrig, og fra 1885 stod han som eneindehaver af porcelænsfabrikken, ivrigt optaget af dens trivsel og af dens videre udvikling i kunstnerisk henseende. Som de fleste i sin familie var han liberal af indstilling og hørte til de ledende i det københavnske venstre¹³. Bings sociale position gav ham gode muligheder for at varetage repræsentative hverv, ikke mindst da han samtidig havde et naturligt talent som taler, som han omhyggeligt opdyrkede. »Vel overvejset som hans optræden udadtil var, havde han som regel let ved at bære sejren hjem i enhver debat, kunne også til tider være vittig og åndfuld i en diskussion«¹⁴.

Michelsen og Bing repræsenterede det industrielle element i den bestyrelse, der trådte til 1890. Til dette hørte også fabrikejer Bjørn Stephensen fra Anker Heegaards Fabrikker, der dog ikke synes at have virket særlig energisk i foreningen¹⁵.

Håndværkerlinien var repræsenteret dels af Fællesrepræsentationens leder Axel Meyer, dels af bagermester, cand. polyt. C. F. Lichtenberg¹⁶. Hans håndværksmæssige løbebane faldt uden for den normale. Efter at være blevet cand. polyt. i 1859 var Lichtenberg i en række år matematiklærer, indtil han i 1870 købte et bageri i Adelgade, hvor han navnlig samlede produktionen om skibsbrød. Da Lichtenberg indtrådte i Industriforeningens bestyrelse, havde han allerede bag sig en karriere som talsmand for håndværket og var siden 1888 formand for Håndværkerforeningen i København. Hans faglige kunnen havde aftunget håndværkerne respekt, af gemyt og form var han den typiske, større håndværksmester.

Disse fem mænd, der under Carl Michelsens førerskab skulle lede Industriforeningen, var således ikke udtryk for det klubmiljø, der ellers kendetegnede foreningen. De var imidlertid heller ikke repræsentanter for den moderne indu-

stri. De to følte sig som håndværkets mænd, de to andre var, skønt de nok havde blikket åbent for den nye industri, i særlig grad knyttet til kunstindustrien.

Oprettelsen af Kunstindustrimuseet i 1895 blev det eneste område, hvor Michelsens formandstid bragte noget nyt ind i Industriforeningen. Kunstindustrimuseet er det mest konkrete resultat af 80'ernes kunstindustrielle bevægelse; de andre resultater, en højnelse af og interesse for kunstindustrien, fortaber sig i mere almindelige indtryk af dansk kunstindustris gunstige udvikling. Til gengæld må det formentlig konstateres, at Kunstindustrimuseet tidligt fjernede sig fra det, i hvert fald nogle egentlig havde tænkt sig som dets formål, og blev et overvejende kunsthistorisk museum i stedet for en praktisk anlagt studiesamling for udøvende kunstnere i industriens og håndværkets tjeneste. Denne udvikling førte til, at det blev et supplement og delvis en dublet til hovedstadens andre samlinger; det, man i debatten om dets oprettelse hævdede, at det ikke skulle være. Den historiske retnings overvægt hænger måske sammen med, at i alt, hvad Industriforeningens sekretær C. Nyrop foretog sig, var der en tilbøjelighed til at skyde det historiske element vel meget frem, og Nyrop var den mand, der formede Kunstindustrimuseets program.

De moderne kunstindustrimuseer har mere eller mindre South Kensingtonmuseet i London som mønster. Museet blev oprettet under indtryk af verdensudstillingen i London, hvor engelsk kunstindustris lave stadi i forhold til den franske rejste en bevægelse for højnelse af engelsk industri. Til museet blev knyttet en kunstindustriel skole, og snart afsatte arbejdet i South Kensington og den af det stimulerede interesse sig synlige resultater i fremkomsten af en række kunstnerisk værdifulde produktioner. Her er ikke stedet til stilhistoriske vurderinger, men en senere tids betragtning skal ikke udskydes, den, der karakteriserer South Kensington (fra 1909 Victoria and Albert Museum) og hele tidens retning i ordene: »Museet og uddannelsesinstitutionerne havde en tendens til at miste sansen for den skønhed, der lå i tingene selv, og i stedet i højere grad se dem som et udtryk for en andenhåndsskønhed, der kun kunne værdsættes i den udstrækning, den var afledet«¹⁷.

I Danmark var det en lignende situation som den engelske, der for alvor rejste tanken om et kunstindustrimuseum¹⁸. Oprettelsen af et kunstindustrimuseum havde flere gange været på tale; men det var de danske udstilleres ikke særlig glimrende placering på verdensudstillingen i Wien 1873, der kaldte Nyrop frem. Sammen med Philip Schou og apoteker Alfred Benzon foreslog han, at Industriforeningen skulle købe for 10.000 rdr. industrielle forbilleder. Planen blev ikke realiseret, men i 1876 foretog Nyrop en studie-

rejse rundt til kunstindustrimuseer i England, Tyskland og Frankrig. Efter rejsen udgav Nyrop i 1877 et 80 sider stort skrift »Om kunstindustri og kunstindustrielle museer«, og dermed var for alvor indledt et arbejde, som dog først blev virkeliggjort ved Kunstindustrimuseets åbning i 1895.

Det var i den lange årrække C. Nyrop, der holdt liv i museumsplanerne. Han leverede idealerne og den teoretiske baggrund; men Philip Schou og brygger Carl Jacobsen var de mænd, der udadtil og i det praktiske arbejde fremmede sagen. I 1883 begyndte Industriforeningen at indsamle genstande med henblik på et senere museum, og takket være et af Carl Jacobsen oprettet legat blev man i stand til at foretage indkøb til det kommende museum. Brygger Jacobsen havde i museumslegatets statutter fastsat, at museet skulle være oprettet inden 10 år fra legatets bortskænkning i 1883; den fastsatte tidsmargen til planens realisation fremmede sagen, som yderligere støttedes af den almindelige kunstindustrielle bevægelse. Efter forskellige særudstillinger af de indsamlede genstande var man i 1893 så vidt, at man kunne skride til den definitive oprettelse af museet, som i øvrigt i offentligheden og navnlig fra de allerede eksisterende museers side havde mødt en del modstand, fordi man fandt det overflødig¹⁹.

Modstanden mod museet havde især sin baggrund i, at man mente, det stort set blot ville dublere samlingerne i de andre kulturhistoriske museer. Sådanne som Nyrop skitserede planen, kunne dette også med god grund forventes. Museet skulle opbygges i to rækker værelser; den ene skulle vise de forskellige tidsaldres og kulturers stilarter, den anden de enkelte fags historiske udvikling. Til disse museumsopstillinger skulle slutte sig et stort bibliotek og en billedsamling, tillige skulle museet virke gennem forevisninger og foredrag. Formålet skulle nok være at inspirere de faglige udøvere, men også at påvirke det købende publikums smag og stimulere dets kunstindustrielle interesse.

Den form, Nyrop og med ham et særligt nedsat udvalg gav museumsplanen, mødte også modstand i kunstindustrielle kredse. Den fremtrædende kunsthåndværker, zylograf F. Hendriksen, hævdede på det afgørende møde i Industriforeningen, »at vi i langt højere grad end til museum trængte til håndværkerskoler med værkstedsapparat for en del af de vigtigste håndværksgrupper. Omkring sådanne skoler som kærnen, mente jeg, et vordende kunsthåndværksmuseum naturligt kunne vokse . . .«²⁰. Mens det forberedende museumsudvalg lagde hovedvægten på publikums opdragelse, et udpræget storindustrielt synspunkt, lagde Hendriksen vægten på kunsthåndværkernes uddannelse. Det sidste var egentlig mere i kontakt med den europæiske udvikling, hvor en række kunstindustriskoler var indrettet i nærmere eller fjernere

C. Michelsen.

Industriforeningens formand 1890–98; f. 1853, d. 1921. Faderen var hofjuvelér Anton Michelsen, hvis forretning Carl Michelsen overtog; han var handelsuddannet, idet det havde været tanken, at en broder, der var håndværker, men døde ung, skulle tage sig af varefremstillingen og C. M. af det merkantile. Som Philip Schou var han således personlig knyttet til kunstindustrien og bragte firmaet i en førende position på udstillingerne.

Harald Bing.

Industriforeningens formand 1898–1905; f. 1848, d. 1924. Efter en fri uddannelse i forskellige ingeniørfag indtrådte han i 1880 i familieforetaget Bing & Grøndahl – også han blev derved knyttet til kunstindustrien. Fra 1885 var han enejer og knyttede en række af tidens bedste kunstnere til fabrikken. Han var imidlertid også den første formand, der klart så, at Industriforeningen burde træde frem som talerør for den moderne industri.

Fotos i Industrirådet.

forbindelse med museerne; håndværksskoler i tilknytning til museet blev også forsøgt, men fik aldrig nogen større betydning.

Det var xylograf Hendriksen, der i 1894 flyttede sin beskedne undervisningsanstalt, Fagskolen for Boghåndværk, ind i museets tagetage. I 1902 oprettede museet selv en skole for forskellige kunsthåndværksfag med maleren Hans Tegner som leder, men begge skoler forsvandt under 1. verdenskrig igen fra museet – boghåndværksskolen for at indgå i Teknologisk Institut, den anden for helt at ophøre ²¹.

Rejsningen af Kunstindustrimuseet var den centrale begivenhed i Carl Michelsens formandstid og samtidig slutstenen på den kunstindustrielle periode. Allerede i 1894, året før indvielsen, var der uro om Michelsens person og hans ledelse af Industriforeningen. Under titlen »Industriforenin-

gens fremtid« bragte Albertis hovedstadsavis »Dannebrog« en række artikler, hvori man kritiserer den som en klub i stedet for en erhvervsorganisation, ligesom man hævdede, at hverken C. Nyrop, der lige var fratrådt, eller den nye sekretær Julius Schiøtt var i stand til at udfylde den betydelige plads som foreningens sekretær²². Den rejste kritik blev stærk tilbagevist af Kaspar Rostrup på repræsentantskabsmødet 26. oktober²³. Han hævdede, at foreningens prestige næppe nogensinde havde været større end nu, hvor Kunstindustrimuseet var gennemført, og regering og Rigsdag havde »betroet 1/4 million i Industriforeningens hænder« til gennemførelse af Danmarks deltagelse i Chicagoudstillingen. Også angrebene på sekretærerne tilbageviste han; det var jo netop Nyrop, der havde givet sekretærstillingen den betydning, man nu tillagde den.

Under den fortsatte diskussion, hvor man udtrykte tilfredshed med formandens ledelse, var det klart, at det egentlige problem var, om foreningen udelukkende skulle være en forening for industridrivende, eller om den skulle fortsætte efter de gamle retningslinier. Mens Nyrop ikke ønskede forandringer, var det tydeligt, at Harald Bing fandt forholdene utilfredsstillende²⁴. »Han troede ikke med Nyrop, at det var en styrke for foreningen, at den havde andre medlemmer end industridrivende, det var snarere en svaghed, og det var denne svaghed, der havde bevirket, at vi ikke fik den ønskede kontingentforhøjelse«.

Året efter – på Industriforeningens generalforsamling den 27. september 1895 – blev der imidlertid inden for selve foreningen løbet storm mod Michelsens ledelse og den traditionelle arbejdsform. Generalforsamlingerne samlede i reglen kun få deltagere; men forud for generalforsamlingen i 1895 var der en livlig bevægelse, der kom til udtryk gennem opstilling af en alternativ kandidatliste til repræsentantvalget. Særligt formulerede programpunkter var der ikke stillet op; men hvad der lå bag oppositionen, var angivet allerede med de foreslåede kandidater, der efter en sejr ville betyde, at der i det nye repræsentantskab ville være 8 repræsentanter for »jernfaget«²⁵. Det var den egentlige industri, der rørte på sig, selv om man viste foreningens traditioner den respekt at stille forslag om valg også af Fællesrepræsentationens formand, Axel Meyer. At det var modsætningen mellem industri og håndværk, der kom til udtryk, fremgik også af indledningen til formandens beretning, hvor han appellerede til sammenholdet mellem industrien og håndværket og understregede, at det var et stort ansvar de ville påtage sig, de, der sprængte rammerne: »Mere end *et* forsøg er der i de forløbne år gjort på at drive en kile ind mellem storindustrien på den ene side og håndværket og den lille industri på den anden – mellem hovedstadens industrielle interesser og pro-

vinsernes særlige ønsker«. Carl Michelsen rettede en stærk kritik mod den opfattelse, der ønskede en adskillelse mellem Industriforeningen og Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri.

Selv om det ikke kom til direkte udtryk på generalforsamlingen, var det tydeligt, at oppositionen navnlig rettede sig mod Michelsen. Medens de to lister havde fem fælleskandidater, deriblandt Harald Bing, så var Michelsen ikke med på oppositionslisten; ved valget opnåede Bing da også det største stemmetal – 1455 – hvorimod Michelsen kun fik 929 stemmer. Ved bestyrelsesmødet nogle dage senere genvalgte Michelsen som formand²⁶. Generalforsamlingens forløb havde imidlertid »efterladt en brod i hans sind«, og efter nogle års fortsat arbejde ønskede han at trække sig tilbage²⁷.

Ved Carl Michelsens tilbagetræden i 1898 blev Harald Bing formand for Industriforeningen. Dette betød ikke nogen principiell forandring i foreningens ledelse, selv om han ikke var så tilbageholdende som Michelsen, der i 1895 havde udtalt, at »i interessepolitikken skulle Industriforeningen ikke hejse sit flag. Den skulle i stilhed udøve sin indflydelse og ikke med sine halvsjette tusinde medlemmer af alle mulige anskuelser sejle ind i interessepolitikens malstrøm«²⁸.

Denne tilbageholdenhed var ikke så fremtrædende i Harald Bings tiltrædelsestale i Industriforeningens repræsentantskab²⁹. Han overså ingenlunde, at der var en daglig gerning at varetage: foredragene, forevisningerne, biblioteket, tidsskriftudgivelsen og det daglige foreningsliv; men man burde søge »at danne et centralpunkt inden for disse mure for den københavnske industris interesser«. Bing fandt, at man skulle lægge mindre vægt på den ydre prestige – udstillingerne må han sigte til – og mere fordybe sig i de spørgsmål, der »optager de industridrivendes sind, at vi varigt kan knytte dem til os og gøre denne forening til deres hjem«. Bing udtalte dernæst håbet om, at man snart måtte nå til en afslutning på den debat, som havde stået på i mere end en menneskealder. Et andet lovgivningsanliggende var revisionen af næringsloven; Bing mindede om, at han i næringslovkommissionen havde repræsenteret et mindretal, der var gået mod bl. a. tvungne fagprøver som adkomst til næringsbevis, et standpunkt på linie med industriens interesser, men mod håndværkets. Loven af 1857 er en »klædning, der passer fortræffelig til vor vækst, selv om den dengang blev skåret lidt rigelig til, blev gjort til at vokse i«. De industrielle interesser burde man også være opmærksom på, når det gjaldt bygningsloven, hvorimod det ville være urigtigt at blande foreningen ind i striden mellem arbejdere og arbejdsgivere »om den retfærdige fordeling af driftsudbyttet«.

Kunstindustrimuseet.

Det nye museum blev placeret på Vestre Boulevard (nu H. C. Andersens Boulevard) tæt op ad Industriforeningens bygning, der ses i baggrunden til højre. Bygningen, der blev indviet 1894, havde også Vilh. Klein som arkitekt. Her havde han valgt, hvad samtiden kaldte Christian 4.-stilen.

Illustreret Tid. 22. juli 1894.

Selv om Bing ikke lagde op til store, principielle ændringer i foreningens virksomhed, var det tydeligt, at det var mere udpræget industrielle synspunkter, der rykkede frem. Det stod klart for Bing, at det var nødvendigt at drage storindustriens mænd ind i foreningens arbejde. Socialt skulle han have alle betingelser for at kunne gøre dette; men det viste sig alligevel vanskeligt for ham. For industriens folk stod han som repræsentant for kunsthåndværket, for en periode, der var ved at klinge ud. Omvendt stod han også fjernt fra foreningens håndværkerelement, dels vel på grund af facon og form, dels fordi hans synspunkter gik på tværs af den traditionelle lavsånd ³⁰.

Bings formandstid forløb alligevel rolig. Mange i foreningen har måske fundet, at det netop i disse år, hvor Venstre kom til magten, kunne have sin værdi, at foreningens formand stod de bevilgende myndigheder nær. Bing på sin side var også varsom i sin ledelse af foreningen og gik varmt ind for »den lille industri« (nedenfor s. 30 ff.). Modsætningsforholdet lå imidlertid latent. På generalforsamlingen i 1901 udtrykte Bing tilfredshed med, at medlemskredsen blev »mere og mere ensartet industriel, hvad der altid vil bidrage til at give vore udtalelser forøget magt«; men han skyndte sig at føje til: »Jeg behøver vel ikke udtrykkelig at tilføje, at man ikke må forstå disse oplysninger, som om ikke enhver, der vil arbejde med på de formål, vi har sat os, var velkommen i vor forening«. Længere henne i beretningen omtalte Bing sammenslutningen mellem Carlsberg og Ny Carlsberg og udtalte:

»Fra Industriforeningens side er der anledning til at hilse denne sammenslutning med sympati ud fra den betragtning, at fremtiden tilhører de koncentrerede bedrifter og den organiserede produktion. Den frie konkurrences princip vil i dette tilfælde for så vidt blive opretholdt, som det sikkert kan forudsættes, at den vædekamp, der hidtil har bestået mellem de to store bryggerier i retning af tekniske fremskridt og et forædlet fabrikat, også fremdeles vil finde sted«³¹.

Det har sikkert også virket udfordrende på mange, at Bing på generalforsamlingen udtalte sin glæde over systemskiftet. Ministerskiftet havde stillet folketsflertallet i spidsen for landets administration; »der er da al grund til at håbe på en lykkelig udvikling af vort industrielle næringsliv, en udvikling, til hvilken Industriforeningen vil yde sin bedste støtte og medvirkning«³².

Med bemærkningerne om de storindustrielle virksomheders sammenslutning havde Bing imidlertid trådt håndværkerfløjen for nær. På et repræsentantskabsmøde en månedstid senere vendte den energiske håndværker-politiker, snedkermester og overretssagfører Kaspar Røstrup, tilbage til dem. Han anerkendte fuldt ud det arbejde, foreningen i de sidste år havde udført til fordel for håndværket; men netop derfor havde formandens udtalelse på generalforsamlingen vakt sensation. »Hvis dette virkelig skulle være et udtryk for Industriforeningens meninger, ville han spørge, hvorledes dette kunne stå i samklang med foreningens virksomhed«. Bing svarede, at udviklingen i storindustrien gik i retning af koncentration, og hvis dansk industri ønskede at stå sig i konkurrencen med udlandets, måtte den slå ind på denne vej. Bing kunne heller ikke tænke sig, at Røstrup ville udtale sig mod dette; men at han derimod ville rejse spørgsmålet: om der er »fare for, at de små bedrifter går til grunde, og er der ikke grund til at støtte dem?« Dette spørgsmål ville Bing besvare med et jo »og fremhævede, at det jo netop også var det, foreningen gjorde, og til denne gerning ville han fremdeles yde sin bistand«³³.

Uden for foreningens nærmeste anliggender søgte Bing da også at hævde håndværkets interesser. I 1903 skrev han i »Tidsskrift for Industri« en artikel »Kommunen som arbejdsgiver«, hvor han afviste tanken om kommunaldrift af håndværksarbejder³⁴. Bing henviste til sine egne indlæg om dette spørgsmål i borgerrepræsentationen og konkluderede – dog halvt advarende –:

»Nej, så længe københavnske bygningshåndværkere og leverandører sørger for, at tilbud, de indgiver i kraft af den frie konkurrences princip, bliver et sandt udtryk for den billigste pris, til hvilken et arbejde kan leveres, når det skal udføres forsvarligt og levne den pågældende en rimelig avance – så længe er der næppe fare for, at kommunen optræder som arbejdsgiver«³⁵.

Den aktuelle baggrund for Bings artikel var disse års stærke tale om Socialdemokratiets forsøg på at gennemføre samfundets overtagelse af driftsmidlerne via kommunerne – den såkaldte kommunesocialisme. Til dette er måske også kommet, at Harald Bing kan have ønsket at markere afstanden til socialdemokraterne, som han og hans partifæller ellers stod i forbund med, idet der netop efter maler J. Jensens valg til finansborgmester i marts 1903 fremtrådte en stærk antisocialistisk agitation i hovedstaden³⁶.

Netop deltagelsen i kommunalpolitikken skulle blive Harald Bings skæbne i Industriforeningen. I forbindelse med borgerrepræsentantvalget i 1905 fremsatte Bing i »Politiken« nogle udtalelser, som rejste oppositionen imod ham. Han udtalte her, at den antisocialistiske agitation havde antaget en skamløs form, og at det hidtidige samarbejde med socialdemokraterne var gået »ganske jævnt«, samt at han fandt, det var en betryggelse for en rolig udvikling, at arbejderpartiet havde en rimelig repræsentation³⁷. De faldne udtalelser foranledigede 68 medlemmer af foreningen til at kræve en ekstraordinær generalforsamling indkaldt til »forhandling om de af foreningens formand, direktør H. Bing offentlig fremsatte udtalelser i anledning af de kommunale valg i København den 28. marts d. a. og eventuel vedtagelse af resolution i denne anledning«³⁸.

Bing var oprindelig opsat på at tage en stor debat; men han og sekretæren, Rasmus Berg, enedes alligevel om – for ikke at skabe mere uro end nødvendigt i foreningen – at prøve at få tingene til at glide i lave. På et møde med repræsentantskabet blev man enige om at søge at få oppositionen til at frafalde generalforsamlingen. Bing »hævdede meget stilfærdigt, at det ikke var Industriforeningens formand, der havde skrevet den pågældende artikel, at han ikke havde blandet politik ind i foreningen, men at det var de 68 herrer, som nu ville gøre det« (Rasmus Berg). Kaspar Rostrups fastslog, at de 68's harme var berettiget. Axel Meyer var »i klemme«, hans sædvanlige diplomatiske evner rakte ikke til at klare sagen: »Han vil nødig tale mod Bing, men på den

anden side har antimændene vistnok ladet udtalelser falde om, at alle, der nu svigtede, skulle fældes fra de stillinger, de nu indtog«. Et nedsat udvalg optog derefter forhandlinger med oppositionen. Man »var skam hårde«; de ville kun opgive generalforsamlingen, hvis repræsentantskabet ville vedtage en misbilligelse af Bing.

Til repræsentantskabsmødet den 21. april kom forhandlingsudvalget da med en indstilling om at vedtage et mistillidsvotum. Harald Bing kunne naturligtvis ikke være uvidende om indholdet af den ventede indstilling og kom den i forkøbet med en meddelelse om, at han nedlagde sit mandat nu »i stedet for – som jeg sagde Dem i efteråret – at vente til september«. Sin beslutning begrundede han med, at han ikke på en generalforsamling ville drøfte anliggender, som ikke vedkom Industriforeningen eller dens formand. Hans meninger om politiske, kommunale eller sociale spørgsmål kunne kun sættes under debat i foreningen, for så vidt de berørte hans ledelse af den. I øvrigt ville han understrege, at der næppe var nogen borgerrepræsentant, der i samme omfang som han havde markeret et arbejdsgiverstandpunkt ved hver lejlighed, der bød sig. Men han ville på den anden side ikke slutte sig til »et kommunalt parti, hvis eneste ledemotiv er: Arbejderne er fjenden, der skal udryddes af vort offentlige liv. . . . Der er, ret beset, mere, der forener arbejdsledere og arbejdere, end der adskiller dem«. Bing forlod derefter mødet, der sluttede med beklagelse af, at de 68's aktion let gav foreningen politisk farvet præg. Den ekstraordinære generalforsamling bortfaldt, og næstformanden, Bjørn Stephensen, fungerede herefter som formand indtil generalforsamlingen i september³⁹.

Harald Bing havde forsøgt at føre Industriforeningen ind i et nyt erhvervsbetonet spor. Han

»så klart nok, at Industriforeningens fremtid beroede på, om det kunne lykkes den at knytte storindustriens mænd til sig og at afgive et centralt punkt for deres interesser. Men der var for meget, som hindrede mig fra at føre disse tanker ud i livet. For de egentlig industridrivende stod jeg endnu som kunsthåndværker – en af de ordførende i den tid, som nu skulle være forbi. Snurrtigt nok; thi der har næppe været nogen formand i Industriforeningen, som i ringere grad end jeg har vundet sympati hos dens medlemmer af håndværkerstanden«⁴⁰.

Brydningerne mellem håndværkerelementet og de industridrivende fortsatte dog tydeligt nok. Ved efterårsgeneralforsamlingen skulle der vælges to medlemmer, et i stedet for Bing og et for Bjørn Stephensen, som ikke ønskede at fortsætte. Bestyrelsen foreslog fabrikant Carl Ruben fra den betydelige tekstilfabrik, der i 1906 tog navneforandring til Nordisk Tekstilfabrik A/S, og den fremtrædende storarkitekt Emil Jørgensen, som begge valgtes, efter at

C. Nyrop.

Industriforeningens formand 1905-07; f. 1843, d. 1918. Han var håndværkerson, faderen var instrumentmager Camillus Nyrop, og livet igennem følte han sig nærmere knyttet til håndværket end til den moderne industri. Fra 1872 var C. Nyrop, der selv var jurist, ansat i Industriforeningen; i årene 1876-94 var han som sekretær foreningens egentlige administrator og samtidig pennefører for formændenes kunstindustrielle synspunkter. Ved siden af foreningsarbejdet udfoldede han et stort håndværks- og industrihistorisk forfatterskab.

Robert A. Fraenckel.

Industriforeningens formand 1907-10; f. 1848, d. 1910. Efter studentereksamen 1868 indtrådte han i familiens tapetfabrik, som han overtog i 1886; i 1886 kom han ind i Industriforeningens repræsentantskab, og siden havde han talrige hverv i foreningens tjeneste, hvor han gerne påtog sig arbejde uanset dets karakter og betydning. Han var ikke en mand af skarpe standpunkter, og han var derfor naturligt formandsemne, da man i en overgangsperiode skulle have en neutral formand, der kunne balancere håndværkerfløjen og industrien.

Fotos i Industrirådet.

der dog fra fleres side var blevet fremsat ønske om indvalg af en mindre håndværker⁴¹.

Repræsentantskabet valgte bestyrelsen, og det valg, man foretog i 1905, understregede for så vidt usikkerheden med hensyn til foreningens fremtid. De tre valg var genvalg, og til de to ledige pladser valgte man mænd, der hverken repræsenterede håndværk eller industri; den ene var havnebygmester H. C. V. Møller, der var konservativ borgerrepræsentant, den anden foreningens mangeårige sekretær og repræsentantskabets tidligere formand Camillus Nyrop. Den nye bestyrelse var herefter stærkt svækket i industriel henseende, ja i det hele i erhvervmæssig retning. De øvrige bestyrelsesmedlemmer var professor ved polyteknisk læreanstalt E. P. Bonnesen, hof-deko-

rationsmaler Villh. Hansen og tapetfabrikant Robert A. Fraenckel⁴². Fraenckel var således den eneste egentlig industridrivende i bestyrelsen, og det var måske knapt, han kunne anses for at repræsentere den moderne industri.

Den nye bestyrelse valgte Nyrop til formand. Det var, som han selv udtrykte det, »ved omstændighedernes magt«, at han kom til i to år at beklæde den post⁴³. Tydeligvis har man i foreningen ønsket en neutral person i spidsen efter den dramatiske afslutning på Bings formandsperiode. En kommenterende artikel i Politiken konstaterede dog, at dette var håndværkets sejr over den industrielle linie⁴⁴. Nyrop, der var midt i tresserne, var ikke »helt rask«⁴⁵. Hans ledelse af foreningen bragte da heller ikke nogen fornyelse, selv om det i disse år lykkedes at gennemføre de to arvede sager, oprettelsen af Teknologisk Institut (jfr. s. 44 ff.) og udgivelsen af den første »Industriberetning«. Ved sin tiltræden havde Nyrop da heller ikke noget program at forelægge. Bestyrelsen ville

»med interesseret opmærksomhed følge tidens rørelser, måle dem med foreningens formål, den danske industris fremme, og derefter tage sine beslutninger, idet den selvfølgelig ville undgå enhver politisk optræden. Det var foreningens styrke, at den samlede alle, der interesserede sig for den danske industri, ikke blot industriens udøvere, men »andre«, og disse fra de forskelligste steder kommende medlemmer kunne umulig have den samme politiske opfattelse. Hertil måtte der tages hensyn«.

Selv om Nyrop føjede til, at formanden nok helst burde have været en industridrivende, var det dog tydeligt, at de Bing'ske tanker om en fortsat udvikling hen mod en moderne erhvervsorganisation i hvert fald foreløbig var lagt på hylden⁴⁶.

Nyrops formandstid blev kun kort. Allerede i 1907 trådte han tilbage og blev efterfulgt af tapetfabrikant Robert A. Fraenckel, der ikke ville møde med et program, da han betragtede sit hverv som midlertidigt⁴⁷. Hvorfor Fraenckel betragtede sit hverv som midlertidigt, fremgår ikke af kilderne. Ganske vist gennemførtes det følgende år en række længe forberedte lovændringer; men de betød ikke nogen særlig gennemgribende reform⁴⁸. Robert A. Fraenckel fortsatte da også som formand til sin død i februar 1910; men hans ledelse bragte ikke nyt i foreningen. Forud for valget af Fraenckel skrev »Politiken«, at det ikke betød så meget, hvem der blev formand: »For så vidt var det rimeligt, at fabrikant Axel Meyer overtog denne formandspost, som det i virkeligheden er ham, der leder det hele«. Dette var dog ikke muligt, skrev bladet, da han var Fællesrepræsentationens formand, og fortsatte: »Han vil vist også selv helst vedblive at virke som den skjulte magt«⁴⁹. Fraenckel repræsenterede i høj grad det traditionelle syn på foreningens formål og virke, tilmed var han af gemyt og evner hverken organisator eller leder⁵⁰. Med

Robert A. Fraenckel sluttede imidlertid en periode af Industriforeningens historie, og Industrirådets begyndte.

Industriforeningens ledende mænd i tyveåret 1890–1910 formåede således ikke at omstille foreningen til den nye tid. Måske var det også kun Harald Bing, der ønskede at forsøge det. For den store mængde af medlemmerne har foreningen sandsynligvis blot været en blandt mange. I hvert fald var det et alment foreningsliv, der kendetegnede foreningen udadtil: klublokalerne, det store bibliotek, foredragene, de mange større og mindre udstillinger og endelig foreningens tidsskrifter.

Virksomhed

I oktober 1891 modtog Industriforeningens bestyrelse en skrivelse fra en hr. C. F. Larsen. Skrivelsen behandlede et kernepunkt i foreningens liv:

»Klager over dominospillet i foreningen er jo flerårige; men da spillelokalet nu er bragt ned til det lavmål, at medlemmer dér offentlig giver hinanden ørefigen, så henstilles det til den højtærede bestyrelses alvorligste overvejelser, om der ikke kan tilstilles dominospillet et afsondret lokale!«⁵¹.

Dominospillet var ofte anledning til klager til bestyrelsen. Andre emner var opvarmningen, den dårlige luft, at andre medlemmer reserverede sig aviser, eller at personalet talte højroret⁵². Disse problemer og andre tilsvarende fra foreningens hverdag er fuldt så karakteriserende for landets største erhvevsorganisation omkring 1890, som udstillingen 1888 og Philip Schous kunstindustrielle program. Det forhold, at Industriforeningen for en stor del af medlemmerne blot var en ramme om et småborgerligt klubliv, blev belastende for de kredse, der i de næste årtier søgte at skabe en egentlig erhvervsorganisation. Ikke mindre belastende blev det, at foreningens virke og en stor del af medlemstilgangen i høj grad var bestemt af historiske traditioner fra en periode, hvor den moderne industri endnu knebent havde udskilt sig fra det gamle håndværk.

Den ydre ramme om foreningens liv var fortsat udstillingsbygningen ved Vesterbros Passage. Den var samtidig et værdifuldt aktiv for foreningen, idet store dele af den var udlejet. Ved århundredskiftet lå den årlige lejeindtægt på ca. 115.000 kr., medens udgifterne på bygningen androg omkring 90.000 kr.⁵³. En overgang var der planer oppe om en afhændelse af komplekset – forhandlingsprisen lå på 3¹/₂ mill. kr. – men i foreningens ledelse var der øjensynlig ikke meget stemning for salget; blandt de muligheder for

fremtidig domicil, man drøftede, var Frederiks Hospital, Kronprinsesse-gades kaserne og Vartov ⁵⁴.

Industriforeningen virkede på en række felter, der ikke var egentlig industrielle. Som nævnt var det fundamentale for mange medlemmer, at de for et beskedent kontingent – fra 1893 10 kr. årligt ⁵⁵ – fik adgang til foreningens lokaler, der almindeligvis var åbne fra 9 morgen til 10 aften. For medlemmerne stod også foreningens store bibliotek til rådighed, og det var ikke ensidigt af teknisk karakter, skønlitteratur var også repræsenteret. I årene omkring århundredskiftet lå det årlige udlån på ca. 3.000 bind, med rejsebeskrivelser og dernæst historie som de førende fag ⁵⁶. Biblioteket var dog i tilbagegang, i 1887 havde udlånet været ca. 7.700 bd. (Det kgl. Bibliotek samme år: ca. 9.200 bd.) – og det skønt det i det mellemliggende tidsrum var blevet mindre specielt sammensat. Dualismen i Industriforeningens opbygning gjorde sig netop også gældende på dette særlige område. Igennem halvfemserne og det ny århundredes første tiår var spørgsmålet, om biblioteket skulle rumme teknisk speciallitteratur eller være af et mere alment tilsnit. Den sidste anskuelse vandt overvægten – fra 90'ernes midte frigjorde man sig ydermere fra den særlige kunstindustrielle litteratur, hvis røgt blev overladt det nyoprettede Kunstindustrimuseum. I løbet af årene efter 1900 blev biblioteket dog mere og mere speciel teknisk dels som følge af, at den tekniske litteratur svulmede, dels fordi man ikke havde andre industrielle specialbiblioteker i landet – fra 1906 havde man ansat en særlig bibliotekar ⁵⁷.

Den samme usikkerhed i målsætningen prægede foreningens foredragsvirksomhed. Det årlige antal foredrag lå mellem 40 og 50, og mere end halvdelen var i reglen om emner uden nærmere tilknytning til industrien. Det veksler da også med emner som »Om kunstig kulde« og »Dekorativt farvevalg« og med »Danske slægtsnavne«, »Stanleys ekspedition« og »Ærkebiskop Absalons kulturhistoriske betydning« ⁵⁸. Efter de årlige beretninger at dømme har foredragsaftenerne været velbesøgte – om medlemmernes syn på dem foreligger der ikke vidnesbyrd bortset fra et enkelt, der dog næppe er repræsentativt. Det er »N. N.«, der i 1903 skriver:

»Ærede bestyrelse!

Da Industriforeningen har ord for at være en af de bedste foreninger, må det beklages, at De ikke vælger foredrag, som er kun til gavn for medlemmerne, da det er beviselig, at nogle af foredragene for eksempel de om ægteskabet har gjort mere skade end gavn, mit ægteskab har lidt meget under det. Det er jo ikke alle, der forstår foredragenes betydning. Håbende den ærede bestyrelse for eftertiden vælger emner, som ikke kommer til at skade hjemmet og ægtetstanden, da foreningen derved kun gør skade i stedet for gavn« ⁵⁹.

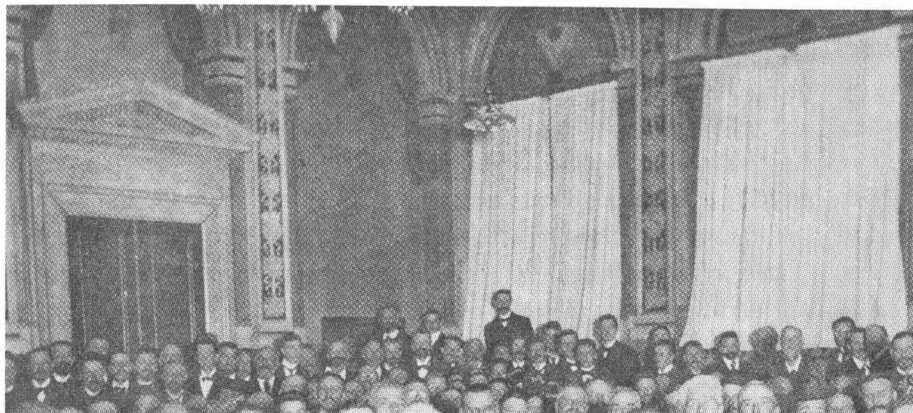
Ved flere lejligheder afholdt man også diskussionsmøder med emner af industriel karakter, f. eks. læringspørgsmål, fagskoler, patentlovgivning, en mere praktisk betonet studentereksamen⁶⁰.

På et tredie af foreningens gamle arbejdsområder – forevisningerne – skete i denne periode også en svingning over mod det mere målbevidst industrielle. Fra at være blandede udstillinger, ret tilfældigt sammensat af håndværksmæssige og industrielle produkter, som søgte afsætning, blev forevisningerne mere og mere specialudstillinger, der samlede sig om at vise fremskridtene inden for et enkelt industriområde og ved foredrag yderligere uddybe forståelsen for den pågældende industri eller for et fællesindustrielt problem. For en del ligger forklaringen på denne udvikling i butikshandelens øgede omfang; gennem butikkernes egne udstillinger blev det købende publikum nu holdt underrettet om de enkelte produkters fremkomst. Stadig var der dog også på forevisningernes område et vist alment sigte.

De første forevisninger efter udstillingen i 1888 bar endnu samme præg som i den foregående periode. Forevisningerne lå i månederne oktober–april og kunne for det enkelte arrangements vedkommende strække sig over 10–20 dage. Den bazaragtige karakter fremgår også deraf, at medens det gennemsnitlige antal udstillere lå på 50–60 om måneden, var tallet for december gerne mellem 90 og 100. Besøgstallet til denne særlige juleudstilling lå da næsten også dobbelt så højt som i de andre måneder (f. eks. december 94: 9.801 personer)⁶¹. Den nationale industris interesser trådte frem her; decemberforevisningen omfattede i flere år udelukkende genstande af dansk fabrikat, som egnede sig til julegaver⁶².

På forevisningerne holdtes jævnligt foredrag. Emnerne var her gerne ret nøje knyttet til industrien, fra sæsonen 1894–95 kan eksempelvis nævnes: »Om kontrol med kød og mælk«, »Om fabriks-hygijne«, »Vandklosetter og københavnske kloakker«, »Vore råstoffer til bygningsmaterialer« (Alex. Foss), »Om træ«⁶³.

Omkring århundredskiftet var man klar over, at forevisningerne var ved at have overlevet sig selv. På generalforsamlingen i 1902 fremdrog formanden, Harald Bing, dette forhold og fremholdt, at man for eftertiden burde koncentrere forevisningerne om enkeltemner. Han påpegede, at netop specialudstillinger, som en automobiludstilling og en anden med bygningsmaterialer, havde haft særlig stor søgning; det samme ventede han sig af den kommende sæsons specialudstillinger: en østasiatisk, en om sadelmager- og tapetsererarbejde og en udstilling af den jyske hedes produkter⁶⁴. Andre senere specialudstillinger var »Industrien i mælkeforsynings tjeneste«, »Telegraf- og telefonmateriel« (15.000 besøgende), »Vestindisk udstilling« (ca. 27.000

En foredragsaften omkring århundredskiftet.

Industriforeningens lokaler var rummelige og gav god plads for de mange forskellige aktiviteter. Som i andre foreninger landet over kunne foredragene – for radio og fjernsyn – selv med korte mellemrum samle tilhørere vinteren igennem.

Efter kliché i Industrirådet.

besøgende; det var samtidigt med, at bl. a. Holger Petersen søgte at skabe interesse for øernes erhvervsliv) og »Læder og læderprodukter«⁶⁵.

Om forevisningerne, både de traditionelle blandede og de nye specialudstillinger, må det nok gælde, at de navnlig henvendte sig til mindre industridrivende og håndværkere samt til publikum. Det er måske endda rimeligt at antage, at det var over for det sidste, at de havde den største betydning både ved at fremkalde et mere almindeligt gunstigt »industriklima« og ved at vise de nye produkters anvendelsesmuligheder. I den henseende må man næppe underkende deres betydning for en tidsperiode, hvor det erhvervsbetonede og tekniske endnu kun havde en beskedent plads i dagspressen.

Blandt specialforevisningerne indtog udstillinger af produkter fra »den lille industri« en særstilling. De var et led i den virksomhed, foreningen udfoldede fra 1896 for at fremme den mindre industri (se s. 30 ff.). I samme retning virkede foreningens undervisningsforanstaltninger og arbejdet for oprettelse af et teknologisk institut. Bestræbelser, der var udtryk for den eneste erhvervspolitiske linie, der i denne periode gjorde sig gældende i Industriforeningen, men samtidig ikke er en linie, der var knyttet til foreningens fremtid.

Endnu et område karakteriserede Industriforeningens arbejde: dets tidsskrifter. Lige siden foreningens første dage havde tidsskrifternes indhold og økonomi været et stadig tilbagevendende spørgsmål. De økonomiske vanskeligheder delte og deler foreningens tidsskrifter med andre danske, hvorimod de indholdsmæssige var en følge af medlemskredsens brogede sammensætning.

Siden 1885 havde foreningen udgivet de to tidsskrifter: Industriforeningens Tidsskrift og Tidsskrift for Kunstindustri⁶⁶. Det første sendtes hver fjortende dag til samtlige medlemmer, mens der på det andet skulle tegnes særligt abonnement, begge blev redigeret af Camillus Nyrop. Hovedindholdet i Industriforeningens Tidsskrift var dels gode praktiske råd, dels større redegørelser for tekniske problemer og nye opfindelser samt meddelelser om foreningens forhold. Tidsskrift for Kunstindustri var et udtryk for hele den kunstindustrielle bevægelse, men antog ret hurtigt en overvejende historisk præget form, mens aktuelle kunstindustrispørgsmål stod i baggrunden. Tidsskrift for Kunstindustri havde imidlertid en linie, selv om det voldte besvær at holde den; men dette var ikke tilfældet med Industriforeningens Tidsskrift, der sikkert med de lange og indgående referater af bestyrelses- og repræsentantskabsmøder, med boganskaffelseslister og fortegnelser over udstillingsgenstande på forevisningerne ikke har budt på megen læsning for medlemmerne, endside været noget talerør for almene industrielle interesser.

Den »moderne« fløj i Industriforeningen trådte i 1890 i aktion under Harald Bings ledelse for at søge tidsskriftet reformeret. På bestyrelsens foranledning blev der nedsat et udvalg (med Harald Bing som formand) til at fremsætte forslag om en ændring af tidsskriftet⁶⁷. Udvalget fremsatte i enighed sit forslag, hvis modtagelse afspejler et ældre og et yngre (udvalgets) synspunkt på hele foreningens virksomhed. Udvalgets forslag gik i første række ud på en udvidelse af tidsskriftet med ca. 50 pct., som økonomisk skulle bæres af et annonceomslag, og en ændring af indholdet, således at der foruden tekniske også skulle bringes socialøkonomiske artikler.

Forslaget om at optage økonomisk stof mødte modstand i repræsentantskabet. Tømrermester Carl Cortsen og bankkasserer O. Westengaard kritiserede planen, idet de fandt, at socialøkonomiske artikler kun »ville vække splid og uenighed og hørte hjemme i dagspressen«, en tredje taler vendte sig stærkt mod at behandle arbejderspørgsmål. Formanden, hofjuveler C. Michelsen, mente heroverfor, at foreningens medlemmer, der hørte til alle lag i samfundet, ville have fuld så megen interesse for økonomiske artikler som for tekniske. Han understregede, at »tidsskriftet selvfølgelig ikke skulle bringe agitatorisk stof; sekretæren [C. Nyrop] som hovedredaktør var en borgen for, at den rette grænse i så henseende blev bevaret«.

Modstanden mod de økonomiske artikler viste sig ikke vedvarende. Godt en månedstid efter vedtog et enigt repræsentantskab, at det tekniske og det socialøkonomiske stof skulle have hver sin halvdel af den spalteplass, der var tilbage, når foreningsmeddelelserne var optaget i samme omfang som tidligere. En forudsætning var dog, »at det undgås, at redaktionen optager sådanne spørgs-

mål til forhandling, der kunne vække splid mellem foreningens medlemmer⁶⁸. Om nogen splid i foreningen blev der ikke tale. Så vidt foreningens arkiv og tidsskriftet vidner, var der ikke i de følgende år uro omkring bladets indhold. Det socialøkonomiske stof var da også mere referat af beretninger, statistiske publikationer, økonomiske smånyheder o. lg., medens selvstændige undersøgelser kun yderst sjældent forekom og aldrig med forsøg på at være opinionsdannende i aktuelle spørgsmål. I de første år (1891-97) blev denne del af stoffet redigeret af dr. phil. Arnold Fraenckel, den senere konservative politiker, som her indledte sit samarbejde med industriens mænd. Da han i 1897 blev udsendt konsul i Buenos Aires, afløstes han af fuldmægtig i Statistisk Bureau, cand. polit. Adolph Jensen, den senere departementschef, der fortsatte sit medarbejderskab ved foreningens tidsskrift indtil 1902. Det tekniske stof blev redigeret af artilleriofficeren Fr. Wagner, siden af maskiningeniør I. Gottlob. Begge særdeles kyndige teknikere med både teoretisk skoling, praktisk erfaring og pædagogisk rutine⁶⁹.

Stoffordelingen blev ordnet sådan, at man skiftevis bragte udelukkende økonomisk og udelukkende teknisk stof. Uanset denne »ansigtsløftning« formåede Industriforeningens Tidsskrift dog ikke at hævde sig og da slet ikke i sammenligning med det fornemt udstyrede Tidsskrift for Kunstindustri, og allerede i 1896 blev der stillet forslag om en radikal ændring af tidsskriftudgivelserne.

Forslaget fremkom fra de to tidsskrifters redaktør, C. Nyrop⁷⁰. Baggrunden var, at Industriforeningens Tidsskrift »trods sit navnlig i de sidste år meget fyldige indhold ikke påskønnes i forhold til, hvad det koster foreningen«. Medvirkende dertil var i høj grad det ydre: bladet var på 8 sider i kvart og trykt på beskeden papir. Nyrops forslag nåede først frem til en mere indgående behandling i løbet af 1898, og i april 1899 afgav et særlig nedsat udvalg betænkning om den fremtidige ordning af foreningens tidsskriftsforhold. Udvalget fremdrog først tidsskrifternes økonomiske forhold og viste, at de i årligt gennemsnit i perioden 1893-98 tilsammen havde kostet foreningen ca. 7.500 kr., og i fremtiden ville de kræve ca. 9.000 kr. om året i tilskud fra foreningen; heraf ville Tidsskrift for Kunstindustri, der fik tilskud fra staten og det Rejersenske fond, beslaglægge de 3.000 kr. og Tidsskrift for Industri de 6.000. Et flertal af udvalget foreslog nu, at man skulle slå de to tidsskrifter sammen og give det nye et udstyr svarende til Tidsskrift for Kunstindustri, men formindske det samlede sidetal (til 48 sider i 12 hæfter) samt sende det gratis til alle medlemmer; herved ville foreningens samlede udgifter til tidsskriftet stige med ca. 1.600 kr. om året. Forandringen ville navnlig gå ud over kunstindustrien, der fremtidig kun ville få 10 ark mod før 26 ark; »men da

det nye tidsskrift sikkert må lægge vægt på korte, livlige og aktuelle meddelelser og ikke vil kunne give lange afhandlinger, vil denne plads sikkert være tilstrækkelig«.

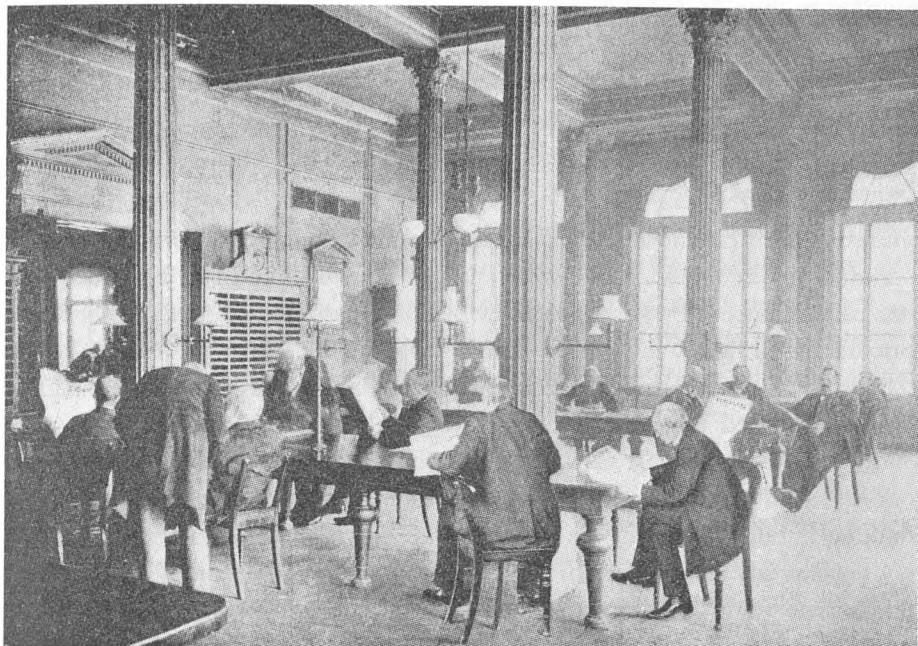
Flertallets indstilling blev fulgt, og fra nytår 1900 udkom Tidsskrift for Industri. Allerede i den første årgang blev nye toner anslået. I det ydre fremtrådte tidsskriftet i smukkeste form med hensyn til papir, illustrationer og typografi. Indholdet var af tilsvarende høj kvalitet; titelbladet bærer følgende angivelse »Redaktion: På Kunstindustrimuseets vegne Pietro Krohn – Adolph Jensen, fuldmægtig i Statens statistiske bureau – redaktionssekretær R. Berg«. Det blev snart Rasmus Berg, der blev den virkelige redaktør, og under hvem tidsskriftet i stigende grad bevidst stilede imod at blive talerør for industrien.

Rasmus Berg var en udpræget overgangsskikkelse imellem den gamle Industriforenings typer og den moderne industris mænd eller tjenere. Selv om han aldrig kom til at indtage Camillus Nyrops position, var det dog ham, der i tiden fra 1899 til Industrirådets dannelse var det faste holdepunkt i foreningens liv. Rasmus Berg, født 1865, var udgået fra et jævnt håndværkermiljø i provinsen⁷¹. Efter almindelig folkeskoleuddannelse var han kommet ind som skriver ved de jysk-fynske jernbaners administration i Århus, senere blev han forflyttet til København. Tidligt fik han interesse for litterære sysler, gode evner forenet med en ukuelig energi lod ham indhente en stor del af de kundskaber, som skolen ikke havde givet ham. Gennem en bibeskæftigelse ved Kunstindustrimuseet kom han i 1899 ind som sekretær ved Industriforeningen og blev dermed leder af foreningens administration. I de sidste år inden Industrirådets stiftelse samlede Rasmus Berg mere og mere sin interesse om deltagelse i udstillingsarrangementer, og efter 1910 blev han under den nye organisationsform den, under hvem deltagelse i udenlandske udstillinger sorterede.

»Den lille industri«

Havde Philip Schou's periode kunnet bære overskriften: Kunstindustrien, så kan brydningstiden fra 1890 til 1910 med nogen ret kendetegnes med overskriften: Den lille industri. Som i den kunstindustrielle periode var interessen rent fagligt betonet og uden erhvervspolitisk indhold, selv om netop middelstandsinteresserne satte sit præg på den politiske agitation og andre erhvervsorganisationers virksomhed.

Første gang, Industriforeningen optrådte som talsmand for den lille industris interesser, var allerede i 1877 under de trykkende konjunkturer. Forenin-

Industriforeningens læsesal 1898.

Foruden biblioteket med dets store udlån var der en læsesal, hvis betydelige avishold lokkede mange medlemmer; men aviserne gav bestandig anledning til kiv, navnlig hvis et medlem vovede at tage en avis netop på det tidspunkt, hvor et andet medlem plejede at læse den. Endnu i dag har foreningen en avislæsestue for medlemmer.

Illustreret Tid. 2. okt. 1898.

gens bestyrelse fremsatte da forslag om, at staten burde træde til og yde de mindre industridrivende i København lån for et samlet beløb af 500.000 kr.⁷² I skrivelsen fastslog man indledningsvis, at det opsving, landets industri havde taget i de sidste år, var blevet »afløst af en i flere forhold følelig forretningsløshed«. Idet man henviste til statens lån til kommunerne ude i landet med henblik på iværksættelse af større arbejder, understregede man, at det københavnske erhvervsliv sikkert lettest kunne støttes ved lån til private. Skrivelsen sluttede med at fremhæve, at »Københavns mindre industridrivende udfolder en tilsyneladende kun beskeden virksomhed; men desuagtet bidrager de utvivlsomt i høj grad til industriens fremgang her i landet ved på en naturlig måde at søge den fremmet og udviklet just i sådanne retninger, som passer for vore forhold«. Indenrigsministeriet svarede imidlertid, at Finansministeriet savnede bemyndigelse til at yde sådanne lån⁷³.

Henvendelsen i 1877 var en enkeltstående foretæelse; men fra 1890'erne

blev foreningens arbejde for »den lille industri« udtryk for en flerårig, målbevidst indsats. Som så meget af byerhvervenes organisatoriske arbejde i disse år søgte også bestræbelserne for at fremme den lille industri sine forbilleder inden for landbruget. Da sagen i 1893 blev rejst i foreningens såkaldte industriudvalg, havde den form af et forslag om præmiering af den lille industri. »Man gik ud fra, at en sådan præmiering ville kunne være til støtte og opmuntring for den lille industri på lignende måde, som præmieringen af husmandslodder er det for husmandsstanden«. Udvalget foreslog bestyrelsen, at der på foreningens budget optoges et beløb af passende størrelse til en sådan præmiering »i lighed med, hvad der finder sted i Det kgl. Landhusholdningsselskab ved uddeling af hædersbelønninger for landboflid og i Det kgl. danske Haveselskab ved uddeling af præmier for havemæssig dyrkning af havelodder«⁷⁴. Man kom snart ind på, at præmierne ikke burde være helt små, og helst skulle der til bedømmelsen knyttes en udstilling; »forsøget med præmieringen burde gøres og passende kunne gøres af Industriforeningen, selv om det just ikke kunne blive dens sag at gentage den ad åre, idet det dog nærmest måtte være staten, som på denne måde støttede den lille industri, ligesom den støtter det lille landbrug«. Efter en forudgående behandling og drøftelse af bl. a. det vanskelige afgrænsningsspørgsmål var man i december 1895 så vidt, at der kunne udsendes en indbydelse omfattende hele landet. Der meldte sig i alt 114 deltagere, hvoraf flere dog bortfaldt, så der i alt deltog 92 industridrivende, hvoraf 2 udstillere fik 200 og 16 udstillere 100 kr. hver i præmie; ved præmietildelingen lagde udvalget vægt på at placere præmierne således, »at de kunne gøre størst virkning«.

Alene præmiernes størrelse i forbindelse med den betydning, man tillagde dem, antyder den beskedne størrelse, der kendetegnede de deltagende virksomheder. Om afgrænsningen hed det:

»Begrebet flyder jo så godt som uden bestemt grænse over dels i håndværk, dels i husflid, dels i kunstindustri, dels endelig i den større industri. Ofte, men på ingen måde altid, frengår den lille industri af håndværket på den måde, at en faglig udlært håndværker kaster sig over en eller flere specialiteter i sit fag, som han da indretter sig på at fremstille massevis og afsætte til mellemhandlere. I det hele synes afsætningsmåden ofte at være et ret godt, om end ikke ufejlbarligt, kendemærke. Derimod gør det ikke en håndværker til industridrivende, at han i sin forretning anvender en eller anden lille arbejdsmaskine«.

De deltagende udstilleres varer giver et indtryk af en afgrænsning af industrien, der var meget forskellig fra vore dages opfattelse af begrebet. Det er ikke iøjnefaldende, når det gælder de to udstillere, som fik 200 kr. i præmie. Den ene fik det »for at have oparbejdet en betydelig virksomhed i den så-

kaldte hamburgerslibning af barberknive og for at levere så godt et arbejde, at dette her i landet har overflødiggjort udlandets«; den anden fik de 200 kr. »for oparbejdelsen af en produktion af trædrejerivarer, væsentlig legetøj og galanterivarer, som afsættes til engroshandelen og omtales som bedre og billigere end tidligere fra udlandet indførte artikler, samt for udvist energi ved drivkraftens anvendelse«. I det hele lagde man vægt på konkurrenceevnen over for udlandet; det gjaldt blandt de præmieværdige så forskellige artikler som: korsetter, tinsoldater, blæk, bæltter, strømpebånd og bøsseremme, etuier, spånkurve, træarbejder til benyttelse ved fabrikation af symaskiner. En gennemgang af samtlige deltagere i konkurrencen viser imidlertid, at det snarere var håndværk, der var tale om, end industri⁷⁵. Næsten alle har stillingsbetegnelser som håndværksmestre, og selv om de forskellige definitioner på industri måske nok ville muliggøre at placere hovedparten deri, så ville det næppe være i overensstemmelse med almindelig nutidig opfattelse, f. eks. når også påbegyndte broderier er med; hvorimod kunstige blomster, som der var adskillige, der udstillede, måske nok kunne passere.

At det imidlertid også egentlig var håndværket, man ville have i tale, synes at fremgå af en skrivelse af 13. september 1895 fra E. P. Bonnesen, formanden for industriudvalget, hvori det blev sagt, at den lille industri måtte udgå fra håndværket. Det hed videre i skrivelser:

»Til den lille industri vil der i de fleste tilfælde kræves faglig uddannelse, og det må være håndværkets opgave – i langt højere grad og under andre former end hidtil – ved særligt at kaste sig over fabrikationen af enkelte artikler at skabe forøget virksomhed og sikre sig den fremtid, der for mange håndværks vedkommende synes ret truet ved fremdeles at bevæge sig i de gamle spor«⁷⁶.

E. P. Bonnesen – maskiningeniør, fra 1888 indehaver af forskellige lærestole ved Polyteknisk Lærestanstalt – var tydeligt nok manden bag den lille industri⁷⁷. For ham har det mere været ønsket om at skabe en lille industri end at støtte en eksisterende, der har været målet. Han har, som det fremgår af ovenstående, ment, at håndværkets fremtid var knyttet til en omlægning af produktionen i mere industriel retning. Meget virksomme i foreningens arbejde for den lille industri var også grosserer Holger Petersen og garvermester John Messerschmidt, begge betydelige industridrivende⁷⁸.

Virkningerne af et initiativ som dette lader sig naturligvis kun vanskeligt efterspore. Et håndgribeligt resultat var det imidlertid, at der fra 1897 på finansloven optoges årlige bevillinger til afholdelse af »stedlige industriudstillinger og vandredstillinger samt præmiering af industriarbejder«, som skulle administreres af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, og af hvilke bevillinger Industriforeningen modtog en andel i 1897 på 2.400

kr. ⁷⁹. Industriforeningen arangerede da i 1898 på ny en konkurrence og udstilling for den mindre industri, denne gang kun omfattende København og derfor mindre ⁸⁰. Man trak heller ikke afgrænsningen så skarpt op, men der deltog »flere forretninger, hvis produktionsmåde nærmest måtte kaldes håndværkermæssig, . . . navnlig når deres virksomhed var særlig baseret på specialiteter i vedkommende fag, hvis afsætning derfor hovedsagelig måtte ske til mellemhandlere og ikke direkte til forbrugerne«.

Præmieringerne af den lille industri fortsatte i de følgende år, om end ikke under den samme opmærksomhed ⁸¹. Tillige tog man i Industriforeningen initiativet til at fremkalde egnede varer for den lille industri. I 1900 udskrev man en konkurrence om et originalt dansk stykke legetøj; men der indkom ikke præmieværdige genstande ⁸². Året efter forsøgte man sig med en konkurrence om »fremstillingen af en original dansk rejseerindring (souvenir) – ligegyldig af hvilken art eller af hvilket materiale – som kan ventes afsat i større mængde, og som kan fremstilles uden at kræve stor anvendelse af kapital til nødvendige mekaniske hjælpemidler«. Det viste sig imidlertid, at der ikke indkom egnede forslag, og en gentagelse året efter bragte ikke stort bedre resultater, selv om et par enkelte forslag tildeltes mindre belønninger ⁸³. Andre konkurrencer omfattede kontorinventar, værktøjsmaskiner og billige stole ⁸⁴.

Også den almene, teoretiske baggrund for ophjælpning af den mindre industri søgte man at klarlægge gennem udskrivning af en prisopgave. Den blev formuleret i 1901 med teksten: »På hvilke områder og under hvilke betingelser kan den lille industri ventes her i landet at være i stand til at hævde sig en plads?« I indbydelsen fremhævede man, at man ikke ønskede nogen beskrivelse af de fremgangsmåder, man havde benyttet i andre lande; men derimod anså man det for ønskeligt, at der navnlig toges hensyn til spørgsmålene: »Hvorvidt og med hvilke modifikationer den i det danske landbrug indførte fælles driftsform egner sig til at overføres på den lille industri, samt hvorvidt der her i landet kan påvises en række hidtil ubemærkede artikler, som ifølge deres natur og tilvirkningsmåde egner sig særlig til fremstilling af den indenlandske lille industri« ⁸⁵. Disse vejledende spørgsmål var indsat på foranledning af Harald Bing, der i det hele under opgavens formulering i modsætning til E. P. Bonnesen ytrede sine tvivl om den lille industris muligheder ⁸⁶. Der indkom 15 besvarelser; men bedømmelsesudvalget fandt ikke grund til at præmiere nogen af dem.

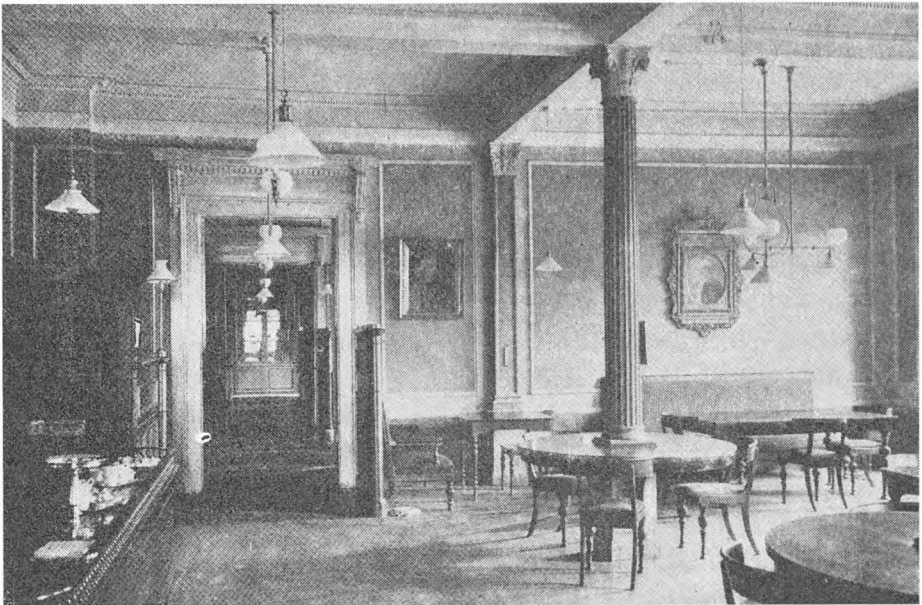
De forskellige særforanstaltninger til fremme af den lille industri har nok haft deres største betydning ved at vække øget interesse for spørgsmålet. Imidlertid udfoldede Industriforeningen på dette område et initiativ, som er periodens største indsats, nemlig udbygningen af en organiseret håndvær-

kerundervisning. Dette var de ledendes tribut til tidens håndværkerpolitik, som man ellers ikke fulgte med synderlig sympati.

Modsætningen til håndværket og den lille industri var i pagt med foreningens traditioner. Fra starten havde man vendt sig mod lavsånden og i det hele mod indskrænkninger i næringsfriheden. »Hensynet til de mindre næringsbrugere formenes at burde aldeles træde i baggrunden for, hvad der må antages at tjene det almene vel,« hed det i en foreningsudtalelse i forbindelse med forberedelsen af næringsloven af 1857⁸⁷. Ved flere lejligheder i perioden 1890–1910 bekendte man sig til troen på, at fremtiden var for de store virksomheder, men undgik tilsyneladende at formulere egentlige programatiske udtalelser; man holdt sig til redaktionelle kommentarer i foreningens tidsskrift. I 1893 omtalte man den stigende tendens til sammenslutning i større virksomheder (papirfabrikkerne, kalkværkerne, De forenede Bryggerier) og konkluderede: »Der er en tydelig kartelbevægelse til stede og tillige en vis modstand imod den. Men tiden må siges væsentlig at være for kartellerne«⁸⁸. I 1897 behandlede det tyske lovkompleks til sikring af mellemstanden, hvor man af sociale hensyn søgte, som det hed, kunstigt at støtte »driftsformer og omsætningsformer, der er forældede«⁸⁹. Året efter meddelte Industriforeningen Håndværker- og Industriforeningen i Odense, at man ikke kunne tiltræde en foreslået resolution til Rigsdagen med krav om, at »... aktieselskaber, filialer og lignende forretninger, juridiske personer og udlændinge, der her i landet ejer ejendomme eller driver erhverv skulle betale kommunal skat i så fuldstændig lighed med kommunens andre skattepligtige borgere som muligt«. Samme år indbød foreningen til et stort møde om stormagasinerne indflydelse på næringslivets udvikling, hvor flere af håndværkets- og detailhandelens ledende mænd vendte sig mod stormagasinerne og ønskede dem bekæmpet ad lovgivningens vej. Karakteristisk nok – Harald Bing var jo tidligere ejer af Københavns første stormagasin (se side 11 f.) – undlod foreningens ledelse at ytre sig ved denne lejlighed⁹⁰. Til gengæld gennemførte håndværket og især detailhandelen dette år en energisk agitation mod stormagasinerne⁹¹.

Stormagasinerne og i det hele spørgsmålet om storvirksomhederne contra de små tog man stilling til to år senere, i hvad der må betegnes som en redaktionel artikel i Tidsskrift for Industri, med titlen »den store og den lille bedrift«⁹². Udgangspunktet var her den i Prøjsen gennemførte lovgivning om særbeskatning af stormagasiner. Staten havde hermed, hed det i artiklen, betrådt et farligt skråplan; det er tydeligt, at man frygtede lignende foranstaltninger over for industrien:

»De sydtyske stater har allerede gennemført en maltskat, der pålægges efter størrelsen

Industriforeningens restauration 1900.

Restaurationen fuldførte foreningens funktion som en klub i engelsk stil: man kunne læse sin avis om formiddagen, spise frokost, blunde lidt og derefter tage et parti domino; senere kom eftermiddagsavisene, og om aftenen var der foredrag eller demonstrationer i udstillingshallen.

Arkitekten. Tidsskrift for Bygningsvæsen 23. nov. 1900.

af de enkelte bryggeriers forbrug, således at de største bryggerier beskattes højest (vor egen nugældende ølafgift med differentieringen efter produktionens størrelse bør ikke glemmes i denne sammenhæng)«.

Det påpeges videre, at efterhånden vil snart det ene, snart det andet erhverv kræve tilsvarende foranstaltninger gennemført:

»Men staten må sige stop, længe før alle disse krav er fyldestgjorte. Det må den, ikke alene fordi fiskus ikke i et velordnet samfund lader sig bruge som allemands tjener, men først og fremmest fordi en »socialpolitik« af denne art går stik imod al sund fornuft, er ensbetydende med en systematisk bekæmpelse af de fremadbærende kræfter i erhvervslevet. Lad motiverne være aldrig så ideelle – resultatet bliver dog en præmiering af gammel teknik, måske i mange tilfælde af gammel slendrian også«.

Det er bedst, at den store og den lille bedrift brydes i fri konkurrence, og det er ingenlunde givet, at den store sejrer; med henvisning til associationens (andelsbevægelsens) betydning for dansk landbrug hedder det til sidst:

»de små i handelen og håndværket – og i fabriksindustrien for den sags skyld også – må gøre ligedan. Fremtidens typiske driftsform er hverken den store eller den lille bedrift, men den associerede«.

Baggrunden for anvisningen på andelsvejen var en række »kooperative« organisationer og virksomheder, som netop i disse år så lyset inden for håndværket og den lille industri. De faldt i fire grupper: pengeinstitutter, forsikrings-selskaber, indkøbs- og produktionsforeninger. I en række provinsbyer oprettedes omkring århundredskiftet særlige håndværkerbanker, undertiden i samarbejde med detailhandlere. Blandt forsikringsselskaberne var det i første række brandforsikringskasser, man oprettede, men også fagligt betonedede forsikringsselskaber så dagens lys (glarmestre: glas, møllere: storm). Af indkøbsforeninger kan nævnes bagernes for gær, mælk og kul, og snedkernes for træ, af produktionsforeninger bagernes rugbrødsfabrikker og mere salgsbetonet snedkernes møbelmagasiner og kurvemagernes udsalg af fængselsarbejder⁹³. Det var karakteristisk, at foretagender som disse i reglen udgik fra håndværkets lokale mesterorganisationer, mens den egentlige industri og herunder Industriforeningen ikke deltog i dette arbejde. Den lille industri var blevet til det mekaniserede håndværk; kombinationen industri og håndværk var ikke naturlig; men på et enkelt område var og blev forbindelsen mellem industri og håndværk intim, nemlig gennem håndværkets levering af industriens faguddannede arbejdskraft, og derfor var der en naturlig fællesinteresse i håndværkerundervisningen.

Den tekniske undervisning

Håndværkerundervisningen i Danmark havde i sin oprindelse fuldt så meget et socialt som et direkte erhvervsmæssigt formål. De første tekniske skoler var derfor heller ikke indrettet med sigte udelukkende på lærlinge, men tog også svende og mestre med i undervisningen. For industriens forsyning med arbejdskraft var udviklingen af den tekniske undervisning af væsentlig betydning. Dette gjaldt ikke alene arbejderne, men også arbejdslederne, hvor fremkomsten af konstruktørklassen har været en af forudsætningerne for storindustriens fremvækst; for den mindre industri – oftest udviklet af en håndværksvirksomhed – var det af værdi, at indehaverens almene og faglige indsigt var af tilstrækkelig størrelse.

De første danske håndværkerskoler hører hjemme i århundredets begyndelse; det var de såkaldte Massmannske søndagsskoler i København.

Planen for de Massmannske skoler blev udformet af præsten Nikolaj Heinrich Massmann i 1800. Skolerne trådte i virksomhed i 1801 med undervisning i regning, skrivning, ortografi, brevstil og regningers affattelse; for den del af eleverne, der var håndværkere, skulle der så vidt muligt også tilbydes

undervisning i geometri og tegning⁹⁴. Snart udvikledes forholdene således, at det var lærlinge, som dominerede elevtallet⁹⁵. De Massmannske skoler blev altid drevet i et ret højtideligt plan med indviklede årsprøver m. m., ligesom man lagde en betydelig vægt på de almindelige fag (fremmedsprog og historie foruden de almindelige skolefag). Efterhånden deltes skolerne i to afdelinger: Læse-, skrive- og regneskolerne og tegneskolerne, hvoraf de sidste især tog sig af de egentlige tekniske fag med hovedvægten på tegning.

Svarende til de Massmannske skoler og med en omtrent tilsvarende undervisning oprettedes snart efter skoler i de større provinsbyer. I 1804 oprettedes en skole i Ålborg, 1805 i Randers, 1825 i Helsingør, 1828 i Århus, 1831 i Roskilde, 1832 i Næstved, 1844 i Odense (eleverne skulle selv medbringe lys), 1857 i Horsens og 1859 på ny i Randers. Det store tal af tekniske skoler kom dog først i 1850'erne og -60'erne – i 1869 var der i alt 49 tekniske skoler⁹⁶. I den følgende tid steg både elevtallet og skoletallet stærkt:

	Skolernes antal	Elevernes antal
1877/78	59	4.500
1887/88	78	6.300
1897/98	91	12.675
1907/08	133	15.329
1913/14	167	14.667

I 1888 var det dog kun halvdelen af købstædernes håndværkslærlinge, der besøgte tekniske skoler⁹⁷. Blandt årsagerne hertil nævnes foruden modstand fra mestrene, at skolerne i nogen grad var stivnet i en dominerende tegneundervisning og forsømte de reale fag⁹⁸. I hvor høj grad lærlingene besøgte de tekniske skoler kan ikke oplyses, da antallet af lærlinge ikke kendes. Men derimod kan det siges, at skolegangen ikke, for de elever, der fulgte undervisningen, strakte sig over hele læretiden. I 1913–14 havde af eleverne 58 % fulgt undervisningen i 2 år, 33 % i 3 år, 17 % i 4 år og resten i mere end 4 år⁹⁹.

Ret tidligt gik man ved de tekniske skoler over til også at give en uddannelse, der sigtede videre end til et nødtørfigt teoretisk supplement til værkstedsuddannelsen i læreårene. Begyndelsen til en sådan videregående uddannelse, der skete i dagklasser i modsætning til aften- og søndagsundervisningen, blev gjort på Teknisk Institut i København. Denne skole blev drevet af det i 1843 grundlagte tekniske selskab i København¹⁰⁰. Den var oprindeligt anlagt med elementær undervisning som i provinsens tekniske skoler; men fra 1861

begyndte man i dagklasser at give en videregående uddannelse, beregnet på bygningshåndværkere, der ville søge ind på Kunstakademiet; den videre udvikling af bygningskonstruktøruddannelsen skal i øvrigt ikke følges her. I en ret vid indflydelsesrig kreds inden for erhvervslivet udviklede der sig efterhånden en opposition mod undervisningen i Teknisk Institut, som man fandt for elementær, og i 1868 oprettede en kreds af erhvervsdrivende Den ny Håndværkerskole; den blev især støttet af mænd fra Industriforeningen, mens Københavns Håndværkerforening sluttede op om Teknisk Institut¹⁰¹. Også Den ny Håndværkerskole blev fortrinsvis besøgt af byggefagernes folk, og undervisningen var for en stor del tilrettelagt for dem, men havde alligevel optaget en række andre fag: skrivning, regning, dansk, kemi, fysik, historie, ligesom tegneundervisningen var anderledes, idet hovedvægten blev lagt på den egentlige fagtegning i modsætning til Teknisk Institut, hvor man for en stor del holdt sig til geometrisk tegning og frihåndstegning.

Undervisningen på Den ny Håndværkerskole fik betydning for den videregående tekniske undervisning som helhed. I Industriforeningens ledelse var der en stærk interesse for en videre udbygning af den tekniske undervisning, ligesom man fandt det påtrængende at få skabt en ensartethed, som ikke var til stede¹⁰². Efter at den nordiske industriudstilling i 1872 havde givet et overskud på 80.000 rd., var der i Industriforeningen øget interesse for at søge oprettet en stor, tidssvarende håndværkerskole. På Industriforeningens initiativ nedsattes i 1875 en større komité med repræsentanter for regeringen, de eksisterende skoler samt Håndværkerforeningen og Industriforeningen. I løbet af et par måneder havde komiteen afsluttet sit arbejde, der resulterede i et forslag om oprettelse af een stor fælles skole¹⁰³. Efter forskellige brydninger mellem Industriforeningens og Håndværkerforeningens mænd enedes man om at følge komiteens indstilling, og i 1876 dannede man et nyt selskab, der fik det gamle navn Det tekniske Selskab, og som under sin ledelse skulle drive en ny skole, hvor de gamle, undtagen de Massmannske skoler, gik op i. Da ledelsen for den nye skole blev valgt, viste det sig imidlertid, at Industriforeningens repræsentanter blev holdt udenfor, hvad bl. a. resulterede i, at Industriforeningen undlod at træde til med et rentefrit lån på 80.000 kr., som var stillet i udsigt. Ret hurtigt udglattedes dog modsætningerne, og allerede fra 1876 ydede foreningen årlige tilskud til skolen¹⁰⁴.

I den nye skole indrettedes med delvis fællesundervisning dagskole i to retninger dels for byggefagene, dels for maskinfagene. Skoletiden strakte sig over tre vinterhalvår (byggefagene fire) og sluttede med en eksamen, der gav de beståede titlen maskinbygningseksaminand¹⁰⁵. Ordningen er karakteriseret med ordene: »Hensigten med denne ordning var tydeligt nok at uddanne en

teknisk mellemstand, en stab af næstkommanderende og et tegnestuepersonale til brug på fabrikker og i anlægssfirmaer. Der er siden vist megen forundring over de besværlige benævnelser, dimittenderne fik hæftet på sig; men i virkeligheden dækkede de klart, hvad man ville have frem. De svarede ganske til uddannelsesbetegnelser som exam. pharm. eller exam. jur. Husbygning- og maskinbygningseksaminanderne skulle glide ind som underordnede under kandidaterne fra den polytekniske læreanstalt og som overordnede over håndværkerne¹⁰⁶.

Allerede før Teknisk Selskabs skole i København havde oprettet dagskole for maskinfaget, var dette sket i Odense¹⁰⁷. I 1872 oprettede man ved byens tekniske skole en dagskole, der i de første år var anlagt som et 2-årigt vinterkursus, men som fra 1876 blev 4-årigt; formålet var »at give eleverne en grundigere uddannelse ved at meddele dem forholdsvis fyldige, navnlig matematiske, kundskaber og den fornødne tegnefærdighed«. Af en timeplan for »Dagskole for maskinbyggere« fremgår det, at undervisningen i fysik og statik også har optaget en forholdsvis stor plads i undervisningen. Efter bestået eksamen fik eleverne bevis som maskinkonstruktører. Maskinskolen, der var et vedhæng til et bygningskonstruktørkursus, fik i de første år ikke nogen stor søgning; indtil 1900 blev der gennemgående kun dimitteret en elev hvert andet eller tredje år.

Noget senere end Odense og København begyndte man i Århus at give videregående teknisk uddannelse. Fra 1879 blev der ved byens tekniske skole givet dagundervisning i byggefagene, men i 1885–86 ændres planen, så man nu – stadig under den tekniske skole – oprettede »Den udvidede dagskole for bygningshåndværkere og maskinbyggere«¹⁰⁸.

Efter århundredskiftet skete der en væsentlig ændring i den højere tekniske undervisning. Den stadige udvikling i og den større udbredelse af maskinteknikken stillede øgede krav til uddannelsen, og ikke få danske søgte i disse år til de tyske teknika i Mittweida, Ilmenau og Karlsruhe¹⁰⁹. Som modvægt mod disse forhold udbyggede man i 1905 maskinkonstruktørundervisningen i Odense, der i øvrigt siden århundredskiftet havde haft en stor elevtilgang; den ændrede undervisning blev tilkendegivet gennem antagelsen af navnet: Odense tekniske skoles maskinbygnings-teknikum.

En forudsætning for optagelse på den nye skole var fire års praktisk uddannelse, senere – i 1912 – føjedes til en forudgående prøve i dansk og regning og et tegnekursus. Den nye skole fik af ministeriet approberet sit navn og tilsagn om, at en tilsvarende uddannelse ikke indtil videre måtte påbegyndes ved andre tekniske skoler¹¹⁰.

Odense-skolens undervisningsplan var anlagt for 3 hele år. Den blev grund-

læggende for principperne for teknikumsuddannelsen i Danmark, men nåede naturligt nok kun at udsende et mindre antal elever inden 1914 nemlig i alt 48¹¹¹. Reformerne i Odense måtte uundgåeligt også sætte sig spor i København og Århus. Resultatet blev, at Det tekniske Selskabs skole i København i 1907 ændrede maskinuddannelsen til at strække sig over to hele år, ligesom man fra 1908 indførte en tilsvarende uddannelse i elektroteknik, samtidigt ændrede man stillingsbetegnelsen maskinbygningseksaminand til maskinkonstruktør og indførte betegnelsen elektrokonstruktør¹¹². I Århus havde man allerede i 1901 indført undervisning i elektroteknik, og fra 1911 begyndte man en undervisning i faget på et plan svarende til maskinteknikumuddannelsen i Odense, således at man fra 1913 udsendte elektrokonstruktører og i øvrigt kort efter standsede uddannelsen af maskinbyggere. Den fremtidige teknikumordning var under udformning: elektro- og maskinteknik i København, maskinteknik i Odense og elektroteknik i Århus¹¹³.

Fra skolerne i København, Odense og Århus udgik i tiden til omkring 1910 i alt 591 maskinkonstruktører. Tallet fordelte sig således på enkelte skoler:

Det tekniske Selskab 1880-1909	448
Odense 1878-1910	44
Århus 1891-1913	99
	591 ¹¹⁴

Til dette tal må imidlertid rettelig lægges det ikke ringe antal maskinmestre, som, selv om deres uddannelse navnlig sigtede mod skibstjeneste, trådte ind i ledende stillinger på landjorden. Den specielle maskinistuddannelse var et resultat af en særlig lov af 10. april 1874 om eksaminer for maskinister. I de følgende år opstod i København flere kursus, der førte eleverne frem til maskinisteksamen, disse samledes fra 1906 i Københavns Maskinistskole¹¹⁵. Undervisning til maskinisteksamen skete også ved de tekniske skoler i Odense, Århus og Horsens¹¹⁶.

Den tekniske undervisning modtog tidligt statsstøtte. I slutningen af 1850'erne begyndte staten at give regelmæssige understøttelser til teknisk undervisning, og i forbindelse med overgangen til den nye næringslov i 1862 fik Venstre gennemført en samlet bevilling på 4.000 kr. til støtte af industriudstillinger og tekniske skoler for at bøde på den uro, der blandt håndværkerne var for håndværkets fremtid; en bevilling, som i øvrigt ikke blev fuldt udnyttet og derfor nedsattes i de følgende år¹¹⁷. De nærmest følgende

år bragte ikke nogen principiel ændring i statens tilskudsgivning til teknisk undervisning; men fra 1870'erne kom den ind i mere faste rammer. Arkitekt Vilhelm Klein, der havde stærke interesser for håndværkerundervisningen, holdt i marts 1867 tre foredrag i Industriforeningen »om håndværkernes uddannelse«. Den burde i det væsentlige være gratis »eller i ethvert tilfælde lige så overkommelig for dem som de studerendes, de militæres og landbostandens. Den burde som enhver højere uddannelse af en hel stand væsentlig være en statssag«¹¹⁸. Lignende krav om statens deltagelse i oprettelse og drift af tekniske skoler blev fremsat i den store købstadskommissions betænkning af september 1871; købstadskommissionen var netop resultatet af en blandt håndværkerne stærkt udbredt uro over erhvervets fremtid under den nye næringslov¹¹⁹.

I 1874 bragte et cirkulære fra Indenrigsministeriet statens tilskudsgivning til de tekniske skoler ind i faste rammer¹²⁰. I de følgende år bevilgedes tilskuddene under to poster, den ene bestemt for industriens fremme, den anden for de videregående tekniske skoler i provinsen (de sidste først fra 1876/77). Af den første post medgik også mindre beløb til fremme af husfliden og til rejseunderstøttelser for håndværkere. I perioden 1874/75 til 1883/84 blev der på finanslovene bevilget følgende beløb:

	Til industriens fremme	Videre- gående provinsskoler	I alt
1874/75	22.000		
1875/76	26.000		
1876/77	28.000	10.000	38.000
1877/78	37.000	10.000	47.000
1878/79	38.000	10.000	48.000
1879/80	53.000	15.000	68.000
1880/81	53.000	15.000	68.000
1881/82	53.000	15.000	68.000
1882/83	61.000	15.000	76.000
1883/84	66.000	15.000	81.000 ¹²¹

Efter dette år ændredes konteringen i finansloven, og dette sammen med det stærkt stigende elevtal m. m. gør det ikke muligt at fortsætte tabellen; men enkelte tal vil alligevel give et indtryk af størrelsesordenen. I 1891 ydedes til de tekniske skolars drift i alt 95.000 kr.¹²². For årene 1887/88 til 1911/12 foreligger følgende tabel:

Statens tilskud til de tekniske skoler 1887-1912

Poster	Årligt gennemsnit i 1000 kr.						
	1887/94	1894/99	1899/04	1904/09	1909/10	Finanslov 1910/11	Finanslov 1911/12
Tekniske skolars drift . . .	99	139	201	320	283	393	424
Tekniske skolars byggearbejder	52	57	57	33	35	36	18
Anden undervisning	10	19	21	21	25	25	23

Kilde: WARMING: *Danmarks statistik*, 365.

Et andet udtryk for statstilskuddets størrelse har man i beløbet pr. elev (her meddeles kun tallene for provinsskolerne):

1880/81: 35.000 kr. til 4.900 elever
 1890/91: 70.000 kr. til 7.570 elever
 1908/09: 220.000 kr. til 14.800 elever¹²³

Til den enkelte elev blev der da ydet et tilskud på

1880/81: 7,14 kr.
 1890/91: 9,11 kr.
 1908/09: 14,87 kr.

Som det fremgår af ovenstående tabel ydede staten også ikke helt små beløb til byggearbejder ved de tekniske skoler, og de fleste skoler blev fra omkring 1880 opført med statstilskud. Tilskuddene til anden undervisning var for en del til håndværkssvendes deltagelse i kurser på de såkaldte fagskoler¹²⁴.

Industriforeningen deltog som nævnt i Det tekniske Selskabs reorganisation, men stod ellers uden for arbejdet med udviklingen af de tekniske skoler. Denne sag blev udelukkende varetaget af Fællesrepræsentationen, der i de fleste tilfælde var bindeled mellem skoler og ministerium. Industriforeningens tilbageholdenhed var for så vidt naturlig dels på grund af foreningens rent københavnske tilsnit, del fordi lærlingeundervisningen i højere grad var et håndværkeranliggende, selv om den også havde sin betydning for kvaliteten af industriens arbejdskraft. På et andet område, hvor man nok kunne have ventet at spore en indsats fra industrien eller Industriforeningen, nemlig i Den polytekniske Lærestalts virksomhed, træffes den heller ikke, skønt lærestalten sikkert kunne have haft behov for støtte udefra¹²⁵.

Industriforeningens manglende indsats på de to undervisningsområder betød imidlertid ikke manglende interesse i det hele taget for undervisnings-sagen. Man forfulgte imidlertid også her den erhvervspolitiske linje: fremme

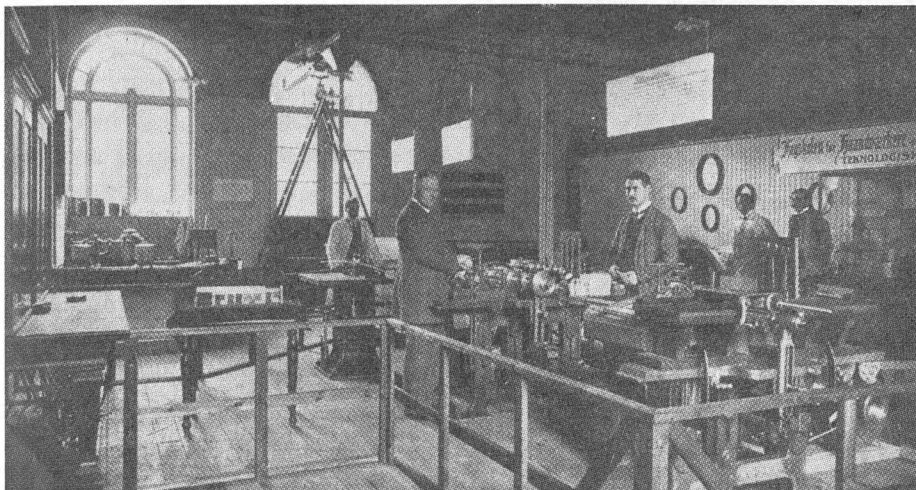
af den lille industri. Dette skete på to områder: undervisning i forretningsforhold og videregående faglig uddannelse, som denne tog form gennem Teknologisk Institut.

Den første blev organiseret af Industriforeningen som en aftenskole for håndværkere i regning, bogføring og kalkulation. En sådan havde flere gange været drøftet, inden man i 1897 for første gang oprettede et kursus, der havde 23 elever, som gennem vinterhalvåret fik i alt 250 timers undervisning¹²⁶. Det nye kursus fik hurtigt stor tilslutning, og i 1899 var der 129 deltagere. I de følgende år var deltagertallet stadig stigende; i 1910 var man oppe på omkring 700 deltagere, og fagene var ret tidligt blevet udvidet med skrivning, dansk, korrespondance, tysk, engelsk, håndværkerret og nationaløkonomi. Efterhånden erkendte man, at dette kursus' betydning for industrien var ret minimal; det dækkede i virkeligheden kun et håndværkerbehov, eller, som foreningens formand udtrykte sig i 1909, at det måtte siges at ligge noget uden for Industriforeningens formål; det følgende år sagde den nye formand H. P. Prior, måske for at udglatte storindustriens nye dominerende stilling i foreningen:

»Med sit formål at sprede almindelig oplysning mellem håndværkere vil det sikkert anerkendes, at vi her har et udmærket supplement til den altbestående håndværkerundervisning i teknisk skole, Kunstindustrimuseet og Teknologisk Institut. Når man husker, hvilken fremragende del, Industriforeningen har også i disse institutioners tilblivelse, vil man sikkert indrømme, at Industriforeningens arbejde for håndværkerundervisningen i det hele taget har været grundlæggende.«¹²⁷.

Aftenskolen fortsatte sit arbejde, til den kort før 1. verdenskrig, efter at have haft henved 6.000 elever, overgik til Teknologisk Institut¹²⁸.

Oprettelsen af Teknologisk Institut blev det synlige og livskraftige resultat af bevægelsen for den lille industris fremme. Allerede under den store udstilling i 1888 havde man drøftet oprettelsen af fagskoler, dvs. kursus for håndværkere med henblik på en øget praktisk færdighed på forskellige tekniske områder. I 1896 indkaldte Industriforeningen en repræsentativ forsamling til diskussion af spørgsmålet om fagskoler oprettelse¹²⁹. I de følgende år blev tanken om en landsomfattende fagskole stadig mere aktuel, og i 1901 nedsatte Industriforeningen og Fællesrepræsentationen et fællesudvalg for at søge den virkeliggjort¹³⁰. Formand for udvalget blev Harald Bing, der imidlertid, som nævnt, ikke stod på nogen god fod med de ledende håndværkerkredse; dette har sikkert hæmmet arbejdet. Et referat af Bings beretning på generalforsamlingen i 1904 lader også formode, at der har været modsætninger med hensyn til, om man burde søge staten om støtte. Referatet giver samtidig et indtryk af formålet med den påtænkte undervisningsanstalt:

Fra Teknologisk Instituts første år.

Midt i værkstedslokalet står i jakkesæt civilingeniør Gunnar Gregersen (1875-1950). Allerede fra han blev cand. polyt. i 1900, koncentrerede han sig om håndværkerundervisning, fra 1906 til sin død som leder af Teknologisk Institut, der i 1918 fik sin egen bygning i Hagemannsgade efter at have haft til huse i Industriforeningen.

Efter kliché i Industrirådet.

»Hr. Bing talte her med meget vægt og under stor opmærksomhed om, hvorledes Industriforeningen bør løse den betydningsfulde opgave at vejlede den lille industri ved den revolutionering af de hidtil kendte arbejdsformer, der for tiden foregår. At oplyse en mand om, hvilken art af motor der passer bedst for hans drift, og sige ham, hvor han helst bør købe den, at vise en håndværker, hvilke redskaber og værktøjer den moderne teknik stiller til hans rådighed og lære ham den praktiske brug af disse, at opløse for en lille mester de kemikalier, han til daglig benytter, i deres bestanddele og måske derved sætte ham i stand til herefter selv at sammensætte disse efter en billig recept – at udføre dette og en del mere, som falder ind under en praktisk og teknisk konsulentvirksomhed, ville være en nyttig og ærefuld gerning for Industriforeningen at øve.

Det bør da nu, fortsatte Hr. Bing, blive til alvor med den teknologiske prøvesamling og det oplysningsbureau, som naturligt knytter sig dertil. Der er plads til en sådan virksomhed i bygningen, og en bevilling til at sætte den i gang vil ventelig blive givet på det kommende års budget. Det grundlæggende arbejde, hvoraf en selvstændig og selvejende institution bør fremgå, vil blive gjort i forening med Fællesrepræsentationen, og først når institutionen gennem nogle års erfaring har godtgjort sin nytte, vil det være tid at anmode staten om bistand«¹³¹.

Udvalgets arbejde skred langsomt frem, indtil Bings pludselige tilbage-træden i 1905 (se s. 21). Straks derefter optoges arbejdet energisk, ikke mindst på initiativ af C. Nyrop og med denne som den drivende kraft. Snart var

man nået frem til en plan for den planlagte skoles virke, og efter at Industriforeningen og Fællesrepræsentationen havde sikret det nødvendige økonomiske grundlag, afholdt man i 1906 de første prøvekursus og henvendte sig samtidig til staten om støtte. Man motiverede skolens nødvendighed med bl. a. faren for den udenlandske storindustris fremtrængen og erobring af det danske marked. Det havde vist sig, at de mindre virksomheder på grund af begrænsede administrationsomkostninger og den personlige interesse i virksomheden var i stand til at konkurrere med den fremmede storindustri, når de blot formåede at udnytte de tekniske muligheder. At fremme håndværket og den mindre industri vil være »en landvinding for vor industri, en landvinding, der er så meget desto værdifuldere, som den åbner udveje for en såre ønskelig tilvækst af arbejdsområde for landets og småbyernes håndværk og mindre industri«¹³². Her er således virkelig udtrykt et kærnepunkt i den mindre industris idealer, og det blev mødt med forståelse af indenrigsminister Sigurd Berg, der snart udvirkede de fornødne statsbevillinger; i januar 1908 kunne man da i Industriforeningens bygning åbne Fagskolen for Håndværkere og mindre Industridrivende eller Teknologisk Institut, som navnet snart blev i daglig tale.

Teknologisk Institut fik hurtigt en overvældende søgning. C. Nyrop, der nu var en aldersstegen mand, fortsatte imidlertid energisk sit arbejde som formand, og da han i 1916, mærket af sygdom, måtte trække sig tilbage, var man allerede begyndt på opførelsen af den store skolebygning i Hagemannsgade.

Leder af Teknologisk Institut blev fra begyndelsen cand. polyt. Gunnar Gregersen¹³³. Med Gunnar Gregersen fik håndværket en dygtig og initiativrig lederskikkelse, der også i kraft af sine særlige evner for omgang mellem mennesker formåede at præge håndværket som erhverv ved sit krav om kundskab og specialisering. Få år efter oprettelsen af Teknologisk Institut skrev Gregersen i Tidsskriftet for Industri¹³⁴ en afhandling »Det industrialiserede håndværk«, som i meget var en status over resultaterne af bevægelsen for den lille industri, der var blevet til en håndværkssag og dermed netop ved den tid, da storindustrien rykkede ind i Industriforeningen, ikke mere hørte hjemme der, men til gengæld nu kunne stå på egne ben.

Gunnar Gregersen opridsede her baggrunden for det europæiske håndværks tilbagegang talmæssigt og »moralsk« (»Man var nemlig forknýt«) i de sidste årtier af det 19. århundrede. Men udviklingen var ikke gået hen mod storindustriens enehærdømme, som socialøkonomerne forudsagde. Når det ikke skete, var det på grund af dels den stigende almenoplysning, dels at det tekniske fremskridt havde demokratiseret sig:

»Noget over midten af forrige århundrede ophører dampens encherredømme. Allerede i tresserne kommer eksplosionsmotorerne frem, først gas-, så petroleumsmotorer o. s. v. Disse er mere demokratiske hjælpere, der arbejder til rimelige priser, selv for ringe ydelser, ligesom de koster mindre i anskaffelse og pasning. Navnlig elektromotoren betegner jo et mægtigt skridt i den retning – elektriciteten med sin fremstilling på billigste måde, nemlig i en central, og med betaling kun efter forbrug er denne udviklings kulmination«.

Der var en stor fremtid for det industrialiserede håndværk gennem specialisering (f. eks. fremstilling af bolte, dørgreb), og der var mange steder, hvor produktionselementet var så beskedent, at den lille virksomhed ville være lige så lønnende som den store.

Efter at have afvist det meste i de tyske og østrigske systemer, hvor statsmagten trådte ind for at sikre den mindre virksomhed, omtaler afhandlingen det, der var gjort for at ændre mellemstandens indstilling. I begge tilfælde gjaldt det som princip, at »såvel socialt som økonomisk måtte den producerende middelstand betragtes som en altfor betydningsfuld faktor i samfundet til, at man kunne ønske at se den forsvinde og give plads for en klassekløft . . .«. Som resultaterne af det arbejde, der var blevet udført rundt i landene, delvis under inspiration fra det i 1903 grundlagte »Institut internationale pour l'étude du problème des classes moyennes«, var man nu kommet derhen, at det gjaldt om at lære håndværkerne at udnytte de muligheder, teknikken gav dem. Økonomisk støtte skulle ikke ydes til den skete produktion, men til at sætte produktionen i gang (f. eks. lån til maskinanskaffelser).

I Danmark havde, konstaterede Gunnar Gregersen, bestræbelserne netop taget denne form. Den kom til udtryk gennem statsstøtte til mindre, instruktive udstillinger, til undervisning i tekniske skoler, fagskoler og i Teknologisk Institut, der både var undervisende og rådgivende. Endvidere søgtes erhvervet fremmet ved rejsestipendier og gennem lån til maskinanskaffelser. De første lån blev uddelt i 1902 af Fællesrepræsentationen, efter at der var truffet et arrangement først med Industribanken, siden med Håndværkerbanken. Fra 1905 lykkedes det at opnå en statsbevilling til ydelsen af sådanne lån, der blev administreret gennem håndværkerorganisationerne.

Gunnar Gregersen sluttede med at kalde »den tekniske husmand« til kamp mod udenlandsk industri, der endnu forsynede alt for store dele af markedet. »Sådanne arbejdsmarkeder er fædrelandets »jord«, der stadig er på fremmede hænder – og er det uberettiget, og som det er god fædrelandsk gerning at søge tilbageerobret«.

Gunnar Gregersens ord dækker de nye mål, håndværket havde sat sig, da næringslovrevisionen udeblev. Industriforeningen havde medvirket ved mål-

sætningen; men herefter blev det industriens anliggender, foreningen varetog, således som dens ledende mænd havde ønsket det fremtidige virke. Dette skete, da man i 1910 oprettede Industrirådet, organisatorisk snævert integreret i Industriforeningen.

Kilder, litteratur og forkortelser

ERHVERVSARKIVET:

Industriforeningen: Journalsager fra diverse år.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK:

C. Nyrops privatarkiv.

Aviser, tidsskrifter og andre periodica

Dagbladet 1905.

Dannebrog 1894, 1905, 1906.

Industriforeningens Månedsskrift 1877, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884.

Industriforeningens Tidsskrift 1889-91, 1893-99.

Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1902-03, bd. 1. 1903.

Ministerialtidende 1874, 1910, 1915.

Politiken 1904, 1905, 1907.

Tidsskrift for Industri 1900-1911, 1938.

Tidsskrift for Kunstindustri 1890.

Skrifter og tidsskriftartikler

Ejler Alkjær & Jens Vibæk: *De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890-1940*. 1940.

Adolf Bauer: *Danske håndværkeres andelsforetagender*. I *Nationaløkonomisk tidsskrift* 1902, s. 241-268.

Rasmus Berg: *Minder fra håndværk og industri*. Udgivet ved Vagn Dybdahl. 1954.

Betænkning afgivet af den iflg. kgl. resolution af 20. sept. 1875 til undersøgelse af arbejdsforholdene i Danmark nedsatte kommission. 1878.

Betænkning fra komiteen for oprettelsen af en større industri- og håndværkerskole i København. 1875.

Harald Bing: *Porcellænsfabrikken Bing & Grøndahl 1853-1903*. 1903.

Danske ingeniører fra teknika. 1945.

Det danske Kunstindustrimuseum i de første 25 år. 1920.

Vagn Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914*. I *Erhvervshistorisk årbog* 1960, 7-26.

Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*. 1-2. 1969.

Efterretninger for Selskabet for de Massmannske søndagsskoler 1875-76. 1876.

Johannes Hansen: *Hovedtræk af Industrirådets historie*. 1935.

F. Henriksen: *Mennesker og oplevelser*. 1932.

Horsens tekniske skole gennem 75 år. 1857-1932. 1932.

Industrikongressen 1913. 1914.

- Københavns maskinistiske skole 1906-1931. 1931.
- J. T. Lundbye: *Den polytekniske Læreanstalt 1829-1929*. 1929.
- C. Nyrop: *Bidrag til dansk håndværkerundervisnings historie*. 1893.
- C. Nyrop: *Industriforeningen i København 1838-1888*. 1888.
- C. Nyrop: *Industriforeningens tidsskrifter*. I Tidsskr. f. Ind. 1900, 1-4.
- C. Nyrop: *Meddelelser fra industriens område*. 1876.
- Eiler Nystrøm: *Guldsmed Anton Michelsens slægt*. 1909.
- Eiler Nystrøm: *Industrihistorikeren Camillus Nyrop*. 1922.
- Odense tekniske skole gennem 75 år. 1844-1919. 1919.
- Odense tekniske skoles maskinbygningsteknikum 1905-1930. 1930.
- Albert Olsen: *Studier over den danske finanslov 1850-64*. 1930.
- Johs. Rasmussen: *Randers tekniske skole gennem et hundrede år*. 1959.
- M. Rasmussen: *Bidrag til dansk håndværkerundervisnings historie*. 1916.
- Aage Sølvér Schou: *Teknologisk Institut 1906-1931*. 1931.
- John Steegmann: *Consort of taste, 1830-1870*. London 1950.
- Det tekniske Selskab 1893-1918*. 1918.
- V. A. Thalbitzer & W. Toussieng: *Den tekniske undervisning og den dermed i forbindelse stående kunstneriske undervisning i Sverige, Norge og Danmark*. 1895.
- Oskar Thyregod: *Industriforeningens bibliotek*, U. å.
- Jens Warming: *Håndbog i Danmarks statistik*. 1913.
- C. A. Vennervald: *Helsingør tekniske skole gennem 100 år*. 1925.
- Johannes Werner: *Gedalia og hans forfædre*. 1933.
- F. Wernicke: *Kapitalismus und Mittelstandspolitik*. 2. Aufl. 1922.
- E. Wiinblad & Alsing Andersen: *Det danske Socialdemokratis historie*. 1-2. 1921.
- Århus tekniske skole gennem 100 år. 1828-1929*. 1928.

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortede ved at anføre forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten. Er der af samme forfatter anvendt flere arbejder, anføres tillige kort titlen. Bøger uden forfatterangivelse er forkortet ved at benytte titlen, eventuelt dennes vigtigste ord.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om udviklingen i Industriforeningen indtil 1888 se Nyrop: *Industriforeningen*.
2. Industriforeningens betydelige virke som arrangør af Danmarks deltagelse i internationale udstillinger er behandlet i Vagn Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914*.
3. Om forholdet til Fællesrepræsentationen og til næringslovgivningen se Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*, 288-94 og 319-49.
4. Nyrop: *Industriforeningen*, 224 og 198.
5. I 1890 bestod foreningens medlemmer af 39 % håndværkere og industridrivende, 32 % handlende og 19 % udøvere af liberale erhverv, herunder administration samt 10 % »andre«; af håndværkere og industridrivende udgjorde de sidste omkring 40 % eller ca. 15 % af den samlede masse. Efter utrykt specialeopgave udarbejdet af stud. mag. Poul Eigil Andersen, Aarhus Universitet.
6. Nyrop: *Industriforeningen*, 190 ff.
7. *Industrikongressen 1913*, 46, hvor C. M. fortæller erindringer fra sin tid i

- Industriforeningens ledelse; når der ikke henvises til andet, er oplysningerne om C. M.s formandstid hentet derfra, jfr. i øvrigt Eiler Nystrøm: *Guldsmed Anton Michelsens slægt*.
8. Familien Michelsen var interesseret i Gedalias økonomiske foretagender, Johannes Werner: *Gedalia*, 159 og 172.
 9. Nyrop: *Industriforeningen*, passim (se registeret).
 10. Harald Bing: *Porcellænsfabrikken Bing & Grøndahl*, 20–23.
 11. Samme, 52–54.
 12. Samme, 89 ff.
 13. Borgerrepræsentant 1896–1908; en fætter var Herman Bing, medstifter af Politiken og folketingsmand, broderen, Anton Bing, var også en overgang folketingsmand for Venstre, og det samme gjaldt fætteren Herman Trier.
 14. Rasmus Berg, 84 f.
 15. *Industriforeningens Tidsskrift*, 1889, 281, *Dansk biografisk håndleksikon*, III, 477.
 16. *Biografisk leksikon*, XIV, 323 f.
 17. John Steegmann, 256.
 18. Om Kunstindustrimuseets oprettelse se navnlig Nystrøm: *Camillus Nyrop*, 52–62 og 66–67 og *Det danske Kunstindustrimuseum i de første 25 år*, 5–16.
 19. Debat med Soph. Müller i *Tidsskrift for Kunstind.*, 1890, jfr. Nystrøm: *Camillus Nyrop*, 60.
 20. F. Henriksen, 309 f.
 21. Samme, 313 og 318.
 22. *Dannebrog*, 4., 5., 7., 10. og 15. okt. 1894.
 23. *Industriforeningens Tidsskrift*, 1894, sp. 345–48.
 24. Samme, sp. 355–57.
 25. *Industrifor. Tidsskr.*, 1895, sp. 317; referat af generalforsamlingen, sp. 305–319.
 26. Samme, sp. 320.
 27. Harald Bing i *Industrikongressen 1913*, 52.
 28. *Industrifor. Tidsskr.*, 1895, sp. 352.
 29. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 305–09.
 30. *Industrikongressen 1913*, 52, jfr. Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*, I, 339–355.
 31. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 198–99.
 32. *Politiken*, 28. sept. 1901.
 33. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 245.
 34. Side 122–24.
 35. Se bl. a. *Københavns borgerrepræsentations forhandlinger*, 1902–03, 885–919 (Bing 913 f.).
 36. Wiinblad & Alsing Andersen, bd. 2, 12ff.
 37. *Politiken*, 22. marts 1905, *Dagbladet*, 26. marts 1905.
 38. Om møderne i repræsentantskab og bestyrelse i denne sag: referater i *Tidsskrift. f. Ind.*, 1905, 97–100, og brev af 11. april 1905 fra Rasmus Berg til C. Nyrop i sidstnævntes arkiv.
 39. Oppositionen mod Bing blev stærkt støttet af Albertis Dannebrog og kan rimeligvis ses som en udløber af splatningen inden for Venstrereformpartiet; *Dannebrog* 8. og 14. april 1905 og *Politiken* 13. og 16. april 1905.
 40. Erindringerne i *Industrikongressen 1913*, 52.
 41. *Tidsskr. f. Ind.*, 1905, 200.
 42. Samme, 221.
 43. Nystrøm: *Nyrop*, 70.
 44. *Politiken*, 6. okt. 1905.
 45. Erindringer i *Industrikongressen 1913*, 45.
 46. *Tidsskr. for Ind.*, 1905, 222 f.
 47. *Tidsskr. for Ind.*, 1907, 217.
 48. *Tidsskr. for Ind.*, 1908, 223.
 49. *Politiken*, 30. sept. 1907, jfr. 20. sept. og 6. okt.
 50. Nekrolog i *Tidsskr. for Ind.*, 1910, 29.
 51. Journalsag 237/91 Industriforeningens arkiv; i det følgende henviser tilsvarende til journalsagerne.
 52. 140/87, 216/90, 219/90, 250/97.
 53. *Tidsskr. for Ind.*, 1900, 282 f., 1901, 276 f. — 10/1901 og 104/99.
 54. Al/1906, jfr. *Dannebrog*, 28. nov. 1906.
 55. *Industrifor. Tidsskr.*, 1893, sp. 289 ff.
 56. *Tidsskr. for Ind.*, 1903, 189.
 57. Oskar Thyregod, 5–10. — Den første bibliotekar var religionshistori-

- keren P. O. Ryberg Hansen (1860-1911).
58. De årlige beretninger i *Industrifor. Tidsskr.*, her 1890, sp. 121-22.
59. Brev af 6. maj 1903 i z/1903.
60. *Industrifor. Tidsskr.*, 1890, sp. 261, 1891, sp. 51 og 1899, sp. 55-56. - I 1890 søgte man at få Ludvig Bramsen til at holde foredrag om arbejderkonferencen i Berlin, men Bramsen opgav efter henstilling fra indenrigsminister Ingerslev: 58/90.
61. De årlige beretninger i *Industrifor. Tidsskrift*, se navnlig 1890, sp. 121 og 1895, sp. 157-58.
62. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 161-62, jfr. 37/1889, hvor Wessel og Vett indrømmes store udstillingsarealer, idet det understreges, at det er et dansk fabrikat, der udstilles.
63. *Industrifor. Tidsskr.*, 1895, sp. 157-58.
64. *Tidsskr. f. Industri*, 1902, 202 f. I *Politikens* referat (27. sept. 1902) af generalforsamlingen blev de hidtidige forevisninger betegnet som »noget slemt industrielt hachis«.
65. *Tidsskr. f. Industri*, 1905, 93 f.
66. Om foreningens forsk. tidsskrifter siden 1838 se C. Nyrop: *Industriforeningens tidsskrifter i Tidsskr. for Ind.*, 1900, 1-4.
67. Udvalgets nedsættelse i *Industrifor. Tidsskr.*, 1890, sp. 241, om dets arbejde i samme 1891, sp. 111 f.
68. Repræsentantskabsmøde 8. juli 1891. *Industrifor. Tidsskr.*, 1891, sp. 183 f.
69. Fr. Wagner i *Biografisk leks.* XXIV, 234.
70. Om forslaget og dets behandling: Betænkning fra tidsskriftsudvalget af 29. april 1899, sag 156/99, jfr. C. Nyrop: *Industriforeningens tidsskrifter*.
71. Om Rasmus Berg se dennes erindringer i *Minder fra håndværk og industri*.
72. Om sagen se *Industrifor.s Månedsskrift*, 1877, 31, 33-34 og 50.
73. Arbejderkommissionen af 1875 beskæftigede sig også med muligheden for fremskaffelse af maskinkraft til små virksomheder, *Betænkning afgivet af den iflg. kgl. resolution af 20. sept. 1875 til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark nedsatte kommission*, 107 ff.
74. Sag 37/96, jfr. *Industrifor. Tidsskr.*, 1896, sp. 73-79, hvortil også henvises for den følgende omtale af sagen i almindelighed.
75. *Industrifor. Tidsskr.*, 1896, sp. 80-83.
76. Sag 225/95.
77. *Biografisk leks.*, III, 438.
78. Rasmus Berg i Aage Sølvner Schou: *Teknologisk Institut*, 28 f.
79. Sag 137/97; det synes at fremgå af akterne, at Fællesrepræsentationen her har tiltaget sig herredømmet over en sag rejst af Industriforeningen.
80. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 40 ff.
81. Se de årlige beretninger på generalforsamlingerne, ref. i *Industrifor. Tidsskr.*, senere *Tidsskr. f. Ind.*
82. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 85 og 196.
83. Samme, 232 og 1903, 44.
84. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 184 og 191 og sag Bg/1908.
85. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 233.
86. Sag/1902.
87. Nyrop: *Industriforeningen*, 117.
88. *Industrifor. Tidsskr.*, 1893, sp. 18.
89. Odense-henvendelsen i sag 170/98; stormagasiner: *Industrifor. Tidsskr.* 1897, sp. 77-78.
90. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 387-89; om særforanstaltninger mod stormagasiner, navnlig beskatning, i andre lande se Wernicke, 220-58.
91. Alkjær & Vibæk, 91.
92. 1900, 275-76, mærket A. J. dvs. Adolph Jensen.
93. Adolf Bauer: *Danske håndværkeres andelsforetagender*.
94. Samtidigt med, at de Massmannske skoler begyndte deres virksomhed, forsøgte forsk. andre selskaber at etablere håndværkerundervisning. C. Nyrop: *Bidrag til dansk håndværkerundervisning*, 42-71.
95. I tidsrummet 1800-89 var der undervist 118 mestre, 2.300 svende og 17.075

- lærlinge, Thalbitzer & Toussieng, 258.
96. Thalbitzer & Toussieng, 221 f., 261, *Århus tekniske skole gennem 100 år. 1828-1928*, Horsens tekniske skole gennem 75 år. 1857-1932, C. A. Vennervald: *Helsingør tekniske skole gennem 100 år. Odense tekniske skole gennem 75 år. 1844-1919*, Nyrop: *Medd. fra industriens område*, 96 f., hvoraf fremgår, at der indtil 1857 oprettedes 20 tekniske skoler i provinsen og derefter til 1875 25; af disse forsvandt dog flere i hvert fald periodisk p. g. a. manglende tilslutning. - Thalbitzer & Toussieng opgiver s. 254 tallet 44, men medregner ikke Helsingør, Århus, Odense, Horsens og Randers.
97. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 231 og 238. *Ministerialtid. B*, 1899, 504 ff., 1909, 324 ff., 1915, 85 ff.
98. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 238 f. Om tegneundervisningens tilstand se betænkning fra en i 1875 nedsat kommission i *Ministerialtid.*, B, 1878, 523-559.
99. *Ministerialtid.*, B, 1915, 91 jfr. *Det tekniske Selskab 1893-1918*, 46 ff.: »Besøget på skolen er jo for langt den største del af eleverne frivilligt... Det vil altså sige, at eleverne gennemsnitlig holder ud i 2 år; i det 3. år forsvinder omtrent halvdelen og i det 4. yderligere en fjerdedel« (årene 1914-18).
100. Om dette se Nyrop: *Bidrag til dansk håndværkerunderv.* og *Det tekniske Selskab 1843-1918*.
101. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 190-93.
102. Foruden Teknisk Institut (1.137 elever) og Den ny Håndværkerskole (431 elever) var der i 1875 i København De Massmannske skoler (195, i tegneskolen) og to mindre: Snedkernes tegneskole (oprettet 1837, 106 elever) og Malerskolen (1857, 61 elever). Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 195, samme: *Industriforeningens historie*, 169. *Efterretninger for Selskabet for de Massmannske søndagsskoler*, 1875-76, 1.
103. *Betænkning fra komiteen for oprettelsen af en større industri- og håndværkerskole i København*.
104. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 198-98.
105. Samme, 221-23.
106. Georg Nørregård i *Danske ingeniører fra teknika*, 17.
107. De følgende oplysninger om skolen i Odense bygger på *Odense tekniske skoles maskinbygningsteknikum 1905-1930*.
108. *Århus tekniske skole gennem 100 år. 1828-1928*, 74 og 99. Et mindre antal maskinkonstruktører med 2-års skolegang - i alt 6 - blev før 1914 uddannet ved Horsens tekniske skole, *Horsens tekniske skole gennem 75 år*, 41.
109. *Danske ingeniører fra teknika*, 20.
110. *Odense tekniske skoles maskinbygningsteknikum*, 4 ff.
111. Samme, 23-25.
112. *Det tekniske Selskab 1843-1918*, 89 f.
113. *Århus tekniske Skole. 1828-1928*, 74 og 99 f. I Randers var der siden 1899 en særlig bygmesteruddannelse, Johs. Rasmussen: *Randers tekniske skole gennem et hundrede år*, 17.
114. *Danske ingeniører fra teknika*, 26.
115. *Københavns maskinistiske skole 1906-1931* 6 ff. om undervisningen før skolens grundlæggelse.
116. *Odense tekniske skole gennem 75 år*, 85, *Århus tekniske Skole 1828-1928*, 55 og 74 og *Horsens tekniske Skole 1857-1932*, 43 ff.
117. Nyrop: *Medd. fra industriens område*, 109 ff; Albert Olsen: *Studier over den danske finanslov*, 271.
118. Ref. i Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 95 og 115.
119. Nyrop: *Medd. fra industriens område*, 95 og 115.
120. Cirkulære nr. 114 af 4. juni 1874, *Mi-*

- nisterialtid., 1874, 111. Om en fælles henvendelse i 1872 fra provinsens tekniske skoler se M. Rasmussen, 1 f.
121. *Industrifor. Månedsskr.* 1880, 5; 1881, 18-19; 1882, 24-25; 1883, 51; 1884, 51.
122. *Industrifor. Tidsskr.*, 1891, sp. 15-16.
123. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 231, 238, *Ministerialtid.*, 1910 B, 439 og 442.
124. Årlige oversigter over tilskud først i *Månedsskr.* siden *Tidsskr. f. Ind.*, 1880 ff.
125. J. T. Lundbye, 197 ff. og 268 ff.
126. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 28, 151 og 163-64.
127. Beretningen om kursus i *Industrifor. Tidsskr.* 1899, sp. 290, *Tidsskr. f. Ind.*, 1900, 254, 1901, 174, 1902, 174, 1903, 185, 1904, 168, 1905, 179, 1906, 206, 1907, 201, 1908, 225, 1909, 262, 1910, 235.
128. *Tidsskr. f. Ind.*, jubilæumsnr. 1938, 86 og Aage Sølvner Schou: *Teknologisk Institut*, 53. - Et forsøg i 1908 på at udvide aftenskolen til en almindelig højskole for håndværkere med ikke erhvervsbetonede fag mislykkedes dels på grund af manglende tilslutning, dels på grund af modvilje fra Teknologisk Institut og dets formand C. Nyrop; tydeligvis opfattede man det som et anslag mod det nye institut fra sekretær Rasmus Bergs side, se sag At/1908 og *Politiken*, 23. og 27. aug. 1908.
129. *Industrifor. Tidsskr.*, 1896, sp. 186 f. og 197 ff.
130. Her og i det følgende henvises til Rasmus Bergs skildring s. 31 ff. i Aage Sølvner Schou: *Teknologisk Institut*.
131. *Politiken*, 24. sept. 1904.
132. Her citeret efter Nystrøm: *C. Nyrop*, 73.
133. *Biografisk leks.*, VIII, 299 f.
134. 1911, 3-14 og 45-69.

1380

